

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

1. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἠθικὴ. 2. Ὅρια τῆς ἠθικῆς: Ἐλευθερία καὶ Τύχη. 3. Κύρια στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. 4. Οἱ δύο τρόποι τῆς ἠθικῆς. 5. Πρακτικὸς λογισμὸς - Διαφορὰ τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν τεχνικὴν. 6. Τὸ ἀφετηριακὸ τοῦ ἠθικοῦ λογισμοῦ δέον καὶ τὸ ἠθικὸ βάρος τῶν παραλείψεων. 7. Ἡ σύνθεση τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος: Βιοσυντηρητικὲς πράξεις καὶ αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς. 8. Ἐπέκταση τῆς ἠθικῆς μέριμνας πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους: Ἠθικὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. 9. Ἡ πολιτικὴ παρέκταμα τῆς ἠθικῆς.

1. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἠθικὴ. Ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ ἐντελέχεια τῆς ἐλευθερίας. Ὑπέρτατη ὁδηγήτρια τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἠθικὴ δὲν θὰ ἦταν οὔτε ἀναγκαία οὔτε δυνατή, ἂν ὁ ἄνθρωπος στερημένος ἦδη, καθὼς ἄνθρωπος καὶ ὄχι ἀπλῶς ζῶον, ἀπὸ τὶς θησαυρισμένες στὸ ἐνστικτο οἶονεῖ ὁδηγίες αὐθόρμητης συμπεριφορᾶς, δὲν ἦταν ἀναπόδραστα καταπιστευμένος μὲ τὸν ὀρθὸ αὐτοκαθορισμὸ τῆς, ὑπερ-ζωϊκῆς ἄλλωστε, συμπεριφορᾶς του, ἀλλὰ καὶ προνομιακὰ προικισμένος μὲ τὸ χάρισμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς τροφοῦ τῆς ἐλευθερίας πνευματικότητας.

Ὑποκινημένος καὶ ὁδηγημένος ἀπὸ τὸ δυαδικὸ αὐτὸ χάρισμα ὁ ἄνθρωπος ἐλέγχει κρίσιμα τὶς ἐπιθυμίες του ἢ καὶ τοὺς φόβους του, ὑπερνικάει ἄρα τὸν παθητικὸ προσδιορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς του ἀπὸ τὴν προ-πνευματικὴ βιοψυχορμησία του, καί, ἀντίκρου στὴ νομοτέλεια τοῦ κόσμου, ὀρθώνει τὴν ἔκγονη τῆς ἐλευθερίας βούλησή του¹, γιὰ νὰ δώσει, ὡς ὁ αὐθεντικὸς ἑαυτὸς του, πνευματικὰ διαπλασμένο πλήρωμα στὴν προκείμενη στιγμή τῆς ζωῆς του, μὲ πρόνοια καὶ μέριμνα καὶ γιὰ τὶς ἐπόμενες στιγμές της, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους γύρω του, πρὸς ἐπίτευξη τελικὰ τοῦ εὖ ζῆν. Αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἠθικῆς.

Ἔργα τοῦ πνεύματος καὶ ἄθλα τῆς ἐλευθερίας εἶναι καὶ τὰ ἐπιτεύγματα ἐπιστήμης, καλλιτεχνίας, τεχνικῆς. Αὐτὰ ὅμως δὲν ἔχουν ἀκέραιη καὶ ριζικὴ συνάφεια μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἔχει μόνον ἡ ἠθικὴ, ὁ πνευματικὸς αὐτὸς ἄρτος ὁ ἐπιούσιος τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐγκόσμιου ὄντος ὑπερβατικοῦ τῆς δίχως ἐλευθερία καὶ χωρὶς πνευματικότητα ζωῆς. Τὴ ριζικὴ αὐτὴ καὶ ἀκέραιη σχέση ἀνθρώπου καὶ ἠθικῆς ὑποσημαίνει κάπως, νομίζομε, καὶ ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Ἡρακλείτου (119) «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων».

1. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 45.

*
* *

Ὁ συνειδητὸς ἄνθρωπος, δηλαδή ὄχι ἀκόμη τὸ βρέφος ἢ καὶ τὸ πολὺ μικρὸ παιδί, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχει δίχως ὀλωσδιόλου ἠθική, εἴτε χωρὶς ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας του. Ὁ συνειδητὸς ἄνθρωπος, ὅσο καὶ ἂν βρίσκεται ἤδη ἐνταγμένος σὲ ὀρισμένη κατάσταση, ὑπέχει τὸ χρέος πάντοτε νὰ ἐκλέξει ὀρισμένη συμπεριφορά, διαπλαστική τοῦ περιεχομένου τῆς προκείμενης στιγμῆς τῆς ζωῆς του, καθὼς ἔχει ἐνώπιόν του δύο τουλάχιστον δυνατότητες: νὰ ἀποδεχθεῖ ἢ ν' ἀπαρνηθεῖ τὴν πορεία ζωῆς, τὴν προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν ἐπικρατέστερη τάση, ἢ ἔστω ροπὴ, στὴν ὀρισμένη αὐτὴ κατάσταση. Ἄρα καὶ ἡ ἀνένδοτη ἀπραξία, ἡ ἐπίμονη ἀποφυγὴ δῆθεν κάθε πρωτοβουλίας, εἶναι πάντοτε ἀποδοχὴ τῆς προκείμενης ἐπικρατέστερης πορείας ζωῆς, δηλαδή ἐπιλογὴ τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο τουλάχιστον προκείμενες δυνατότητες συμπεριφορᾶς. Καὶ δὲν εἶναι δυνατόν κανεὶς ἄλλος καὶ τίποτε ἄλλο νὰ ὑποκαταστήσει τὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο² στὴν ἐπιτέλεση τῆς ἀδήριτης αὐτῆς ἐπιλογῆς, ὥστε καὶ νὰ τὸν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς καὶ τὴν εὐθύνη τῆς. Εἶναι κάτι ἀναπόδραστο γιὰ τὸν συνειδητὸ ἄνθρωπο ἡ ἐλευθερία του ὡς πηγὴ πρωτοβουλίας, καὶ ἀδήριτη ἀντίστοιχα εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος σὲ κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς του.

Ὡς ἠθικὰ ἐμπνευστική, ὁμως, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι οὔτε ἀδιάπτωτη οὔτε ἀκέραιη. Ἡ ἐλευθερία στὴν ἠθικὴ λειτουργία τῆς σημαίνει: καὶ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ὀρθὸ καθορισμὸ καὶ προκαθορισμὸ τοῦ πιὸ ἄξιου τρόπου συμπεριφορᾶς του, καὶ δύναμη αὐτεπιβολῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἐπιβολῆς τοῦ αὐτοκαθορισμένου ἄξιου τρόπου συμπεριφορᾶς στὴν τέλεση τῆς ζωῆς του³. Συχνὰ ὁμως ἐκδηλώνεται ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ καθορίσει ὀρθὰ τὸν πιὸ ἄξιο τρόπο γιὰ τὴν πλήρωση τῆς ἐπικείμενης ὥρας τῆς ζωῆς του, ἢ καὶ ἡ ἀδυναμία του νὰ ἐπιβάλει γιὰ τὴν πλήρωση τῆς προκείμενης ἤδη ὥρας τῆς ζωῆς του, δηλαδή νὰ πραγματώσει, τὸν καθορισμένο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του πιὸ ἄξιο τρόπο γι' αὐτήν.

Ἡ διπλὴ αὐτὴ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἀγώνισμα τῆς ἠθικῆς ἔχει δύο

2. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ' ἑν.*, σσ. 56-57. Πρὸς. C. CASTORIADIS, *La montée de l'insignifiance*, 1996, σσ. 211-212.

3. Ἐξ ἄλλου, ἡ «ἐλευθερία» δὲν σημαίνει καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρυ καὶ στὸν ἀπὸ τὴν ἴδιαν αὐτὴ καθορισμένο «πιὸ ἄξιο τρόπο ζωῆς», δηλαδή ἀντίκρυ καὶ στὴν «ἀξία» κάθε φορά, ποὺ ἡ ἴδια ἔχει ἀποκαλύψει. Ἡ ἀκρότατη αὐτὴ διάσταση τῆς «ἐλευθερίας», ποὺ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Hartmann (*Ethik*, 1935², *Einführung in die Philosophie*, 1956, σσ. 178 κ. ἐπ.), ἀποτελεῖ ἄρνηση καὶ τῆς «ἐλευθερίας» καὶ τῆς «ἀξίας». Ἰδὲ Κ. JASPERS, *Philosophie*, 1956³, II, σσ. 195 κ. ἐπ., Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἠθικά Β'*, 1962, σσ. 65 κ. ἐπ.

παράλληλες αιτίες, και ἀλληλένδετες μάλιστα, με ἰσχυρὸ προπάντων ἐπηρεασμὸ τῆς πρώτης ἀπὸ τῆ δεύτερης. Ἡ πρώτη αἰτία εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει πανεπάρκεια σὲ ἀποκαλυπτική αἰσθαντικότητα γιὰ τὶς ἀντίστοιχες ἀξίες, ἢ καὶ σὲ ἀνακαλυπτική διορατικότητα γιὰ τὶς σύστοιχες, στὴν προκείμενη πραγματικότητα, δυνατότητες, ἢ ἀκόμη καὶ σὲ προβλεπτικότητα γιὰ τὶς ἐπισυνέπειες καὶ τὶς παρασυνέπειες τῆς συμπεριφορᾶς του, καθὼς διασταυρῶνεται προπάντων με τὶς ὅποιες συνέπειες μελλοντικῶν πρωτοβουλιῶν κάποιων ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ δεύτερη αἰτία εἶναι ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου, συνυφασμένη πάντοτε καὶ με τὴ ζωϊκὴ του ὑπόσταση, διέπεται ὄχι ἀπλῶς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λογισμό του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀλογικὲς ψυχικὲς τάσεις, δηλαδὴ πόθους, φόβους καὶ πάθη ἄλλα, σὲ ἀνταγωνισμό καὶ μεταξύ τους καὶ πρὸς τὸν πρακτικὸ λογισμό.

Κατ' ἐξοχὴν, ἄρα, με τὴν ἄσκηση τῆς ἠθικῆς συναρτημένο προβάλλει τὸ ὑπαρξιακὸ δρᾶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἄθληση τῆς ἐλευθερίας του, με σύνδρομο τὸν κίνδυνο ἀποτυχίας. Σὲ κάθε στιγμή ἀξιῶνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κατόρθωμα ἠθικῆς ὀρθοπραξίας, ἐνῶ ἐλλοχεύουν οἱ πειρασμοὶ καὶ οἱ φόβοι γιὰ νὰ τὸν παρασύρουν στὴν ἐκτροπὴ, ἀλλὰ καὶ χαίνει τὸ βάραθρο τῆς ἀστοχίας τοῦ ἠθικοῦ λογισμοῦ ἢ καὶ τοῦ ἠθικοῦ συναισθήματος, ἀκόμη καὶ πλᾶι σὲ ὅποιον μένει ἀκλόνητος ἀπὸ τὶς σειρῆνες τῶν πειρασμῶν καὶ ἀπὸ τὶς ἐρινύες τῶν φόβων. Δὲν ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὴν παντοδυναμία τῆς θεϊότητας ἢ καὶ τὴ μεγαλοδυναμία τῆς ἀγιότητας, ὥστε νὰ κινεῖται ἀλάθητα καὶ ἀπαρέγκλιτα, γιὰ τὴν ἀξία τέλεση τῆς ζωῆς του, ἐπάνω στὸ σαθρὸ ἔδαφος τῆς μέσα του καὶ γύρω του πραγματικότητας. Αἷτημα ὅμως τῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ συμπεριφέρεται σὰν νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα πρὸς τέλεια συμμόρφωση με τὶς ἐπιταγές της. Ἡ ρῆση τοῦ Χριστοῦ «ἐσεσθε οὖν τέλειοι ὥσπερ ὁ πατὴρ ἡμῶν τέλειος ἐστὶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς», εἶναι ὁμολογία πρὸς τὴν οὐσία τῆς ἠθικῆς.

2. Ὅρια τῆς ἠθικῆς: Ἐλευθερία καὶ τύχη. Ὁ ἄνθρωπος ὑπέχει τὶς γύρω του καὶ μέσα του περιστάσεις τῆς ζωῆς του, ἄλλοτε πρόσφορες καὶ ἄλλοτε ἀντίξοες πρὸς τὸ «εὖ ζῆν», ἢ καὶ πρὸς τὸ «ζῆν», στόχους σταθεροὺς τῆς ἠθικῆς. Ἀρχαιοθὲν τὸ σύνολο τῶν περιστάσεων αὐτῶν ὀνομάζεται με τὴν περιληπτικὴ ἔκφραση «τύχη», ἀντίστοιχη πρὸς ἔννοια ὑποστασιωμένη συχνά, σὰν νὰ ἔχει δηλαδὴ ὡς ἀντίκρουσμα ὄντοτητα ἐνιαία καὶ δυναμικὴ. Καὶ συχνά ἐπίσης ἀντιπροβάλλεται ἢ με τὸν τρόπον αὐτὸν ἐννοούμενη «τύχη» πρὸς τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἀνθρώπου, συγκεκριμένη ἐκδήλωση τῆς ἐλευθερίας του⁴. Ἀλλοτε ὁμολογεῖται ἡ μειονεξία τῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας πρὸς τὴν «τύχη», ἄλλοτε με περισσὴ αἰσιοδοξία ἐξαίρεται ἡ μεγαλοδυναμία τῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας, καὶ ἡ περιθωριακὴ ἀπλῶς ἐνέργεια τῆς «τύχης», ὅσο μόνο δὲν ἐκτείνεται ἡ ἀνθρώπινη πρωτοβουλία εἴτε ἡ ὁδηγητικὴ

4. Βλ. C. DESPOTOPOULOS, *Études sur la liberté*, 1974, σσ. 24-27, ὅπου ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου *liberté-initiative*, κατὰ διάκρισιν πρὸς τοὺς ὅρους *liberté-créativité* καὶ *liberté-moralité*.

τῆς φρονήσεως «εὐξύνετος ὀξυδερκείη».

Ὁ γηραιὸς Πλάτων, σὲ περίοδο τῆς ζωῆς του μεστὴ ἀπογοητεύσεων, ἐκφράζει, ἔστω καὶ συγκρατημένα, τὴν ἀπαισιόδοξη γνώμη σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιρροή τῆς τύχης στὰ ἔργα καὶ στὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου: «Θεὸς μὲν πάντα καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρὸς τὰνθρώπινα διακυβερνῶσι σύμπαντα. Ἡμερῶτερον μὴν τρίτον συγχωρῆσαι τούτοις δεῖν ἐπέσθαι τέχνην»⁵ (Νόμοι, 709 bc).

Ὁ ἐλληνικῆς παιδείας ρωμαῖος Βρούτος, σὲ δεινὴ ὥρα τῆς ζωῆς του, ἐκφράζει ἐπίσης τὴν ἀπαισιόδοξη γνώμη, ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα: «ὦ τλήμον ἀρετῇ, λόγος ἄρ' ἦσθα, ἐγὼ δὲ ἔργῳ σὲ ἥσκουν, σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχῃ».

Ἡ αἰσιόδοξη γνώμη ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Δημόκριτο καὶ ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο. Ἀποφαίνεται ὁ Δημόκριτος (B 119): «ἄνθρωποι τύχης εἰδῶλον ἐπλάσαντο πρόφασιν ἰδίης ἀβουλίας· βαιὰ γὰρ φρονήσει τύχη μάχεται, τὰ δὲ πλεῖστα ἐν βίῳ εὐξύνετος ὀξυδερκείη κατιθύνει». Καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἀποφαίνεται παρόμοια: «βραχέα σοφῶ τύχη παρεμπίπτει, τὰ δὲ μέγιστα καὶ κυριώτατα ὁ λογισμὸς διώκηκε καὶ κατὰ τὸν συνεχῆ χρόνον τοῦ βίου διοικεῖ καὶ διοικήσει»⁶. Ὁ Ρωμαῖος Juvenalis (XIC 315) προβαίνει στὴν ἀκραία τῆς αἰσιόδοξης γνώμης διατύπωση: «Nullum numen habes, si sit prudentia, nos te, nos facimus, Fortuna deam». Ὁ Seneca εἶχε ἀποτολμήσει τὸν ρητορικὰ ἔξοχο ἀφορισμό: «fata volentem ducunt, nolentem trahunt», ὅπου ὑποδηλώνεται καὶ παρότρυνση προσαρμογῆς τῆς πρωτοβουλίας τοῦ ἀνθρώπου στὰ ἔκγονα τοῦ πεπρωμένου, ἄρα τῆς τύχης, δεδομένα.

Παρότρυνση πρὸς ἀπώθηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς τύχης στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐνέχει καὶ ἡ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια τοῦ Ἐπικτήτου νὰ ὑπερεπεκτείνει τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἱκανότητας ὁμῶς πρὸς καρτερία, καὶ ὄχι ὡς πηγῆς πρὸς δημιουργία, ἡ ἐκφρασμένη καὶ μὲ τοὺς ἀφορισμούς του: «μία δὲ ὁδὸς πρὸς τοῦτο, καταφρόνησις τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν» (Ἐγχειρίδιον, 5).

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε διατυπώσει μὲ ἄρτια εὐστοχία τὴν ἐτυμολογία τῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀντίδραση τοῦ ἀνθρώπου, ὡς φορέως ἐλευθερίας, πρὸς ὃ,τι προέρχεται ἀπὸ τὴ λεγόμενη «τύχη». Ἴδου χωρίο ἀπὸ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*: «τὸν γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀγαθὸν καὶ ἔμφρονα πάσας οἰόμεθα τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αἰεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν, καθάπερ καὶ στρατηγὸν ἀγαθὸν τῷ παρόντι στρατοπέδῳ χρῆσθαι πο-

5. Πρβλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Ἐπιστολὴ Ζ'* 337de: «τύχη δὲ τις ἀνθρώπων κρείττων διεφόρῃσεν», ἀλλὰ καὶ *Νόμοι* 888 c4, 889 d7 ἡ καὶ 709 b-d, 752 d3, 757 e4, 640 d7, καὶ *προπάντων Πολιτεία* 617 de. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, 1982, σσ. 57-59, 81, V. GOLDSCHMIDT, *Platonisme et pensée contemporaine*, 1970, σσ. 78-83.

6. Πρβλ. καὶ τὴν ῥήσιν τοῦ Πλάτωνος ἤδη στὸ ἔργο τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Γοργίας* 448 c: «ἐμπειρία μὲν γὰρ ποιεῖ τὸν αἰῶνα ἡμῶν πορεύεσθαι κατὰ τέχνην, ἀπειρία δὲ κατὰ τύχην».

λεμικώτατα καὶ σκυτότομον ἐκ τῶν δοθέντων σκυτῶν κάλλιστον ὑπόδημα ποιεῖν» (1100b 35-1101a 5). Μὲ τὴν ἔκφραση «ἀγαθὸν καὶ ἔμφρονα» ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν φορέα ἠθικῆς ἐλευθερίας· καὶ μὲ ἀναφορὰ σ' αὐτὸν προβάλλει τὸ διττὸ αἶτημα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἀντίκρου πρὸς «πάσας τὰς τύχας»: ἀξιοπρέπεια («εὐσχημόνως») στὴν ὑποδοχή τους, δηλαδή οὔτε κάμψη τῆς καρτερίας ἀπὸ τὰ δυστυχήματα, οὔτε ἀλαζονικὴ ἔπαρση ἀπὸ τὰ εὐτυχήματα (πβλ. 1124a 30-31)· ἄριστη δράση ἢ καὶ δημιουργία («τὰ κάλλιστα πράττειν») μὲ ἀξιοποίηση τῶν κάθε φορὰ («ἀεί») δυνατοτήτων ὅσες ἔφερε ἢ ἀφῆκε ἡ τύχη («ἐκ τῶν ὑπαρχόντων»).

Αὐτό, λοιπόν, εἶναι ἡ κατ' ἐλευθερίαν συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρου στὴν λεγόμενη «τύχη», καὶ ἀποτελεῖ καίριο αἶτημα τῆς ἠθικῆς: ἡ μὴ ἐξουθένωση, καθὼς καὶ ἡ μὴ φυσίωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ διατήρηση τῆς συναισθηματικῆς ἑμμετρίας καὶ τῆς βουλευτικῆς ἐγκράτειας καὶ τῆς πρακτικῆς εὐθυκρισίας ἀντίκρου σὲ κάθε περίπτωση δυστυχίας ἢ εὐτυχίας, καὶ ἡ ἄριστη ἐφικτὴ ἀντίστοιχα πλήρωση τῆς προκείμενης στιγμῆς τῆς ζωῆς.

3. Κύρια στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Στοιχεῖα κύρια γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου ὑπόσταση, ἄλλωστε κατορθώματα καίρια τῆς ἐλευθερίας του, εἶναι: ἡ δύναμη νὰ δαμάζει τὶς ἀλογικὲς ψυχικὲς ὁρμές του· ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἐπόμενες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, ὑπέρβαση ἄρα πραξιο-νοητικὰ τῆς προκείμενης στιγμῆς τοῦ χρόνου πρὸς τὶς ἐπόμενες στιγμὲς του· ἡ ἐπιδίωξη νὰ πληρώσει τὴν προκείμενη στιγμή καὶ τὶς μελλοντικὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς του μὲ κάτι ἄξιο καθ' ἑαυτό, πέραν ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς βιοσυντήρησής του· ἡ ἐπέκταση τῆς μέριμνας καὶ πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων· ἡ προθυμία καὶ γιὰ θυσία τῆς ζωῆς του σὲ ὅποιες περιπτώσεις εἶναι αὐτὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς ἄλλων ἀνθρώπων ἢ γιὰ τὴ διάσωση αὐτάξιων ἀγαθῶν σπουδαιότατων, ὅ,τι καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τῆς ἠθικότητας.

Ἡ σταθερὴ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἠθικὴ συμπεριφορὰ εἶναι βασικὸ αἶτημα τῆς ὀρθῆς παιδείας καὶ ὀνομάζεται ἀρχαιόθεν ἀρετή⁷. Κλασσικὸς εἶναι ὁ ἀριστοτέλειος ὁρισμὸς της: «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1106 b 36 - 1107 a 2).

Στοιχεῖο τῆς γνήσιας ἠθικότητας ὀρισμένης συμπεριφορᾶς εἶναι ὅχι μόνο ἡ συμμόρφωση πρὸς τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπαγορεύεται αὐτὴ ἀπὸ καθαρὴ προσήλωση τοῦ ἀνθρώπου στὸ καθήκον, δηλαδή χωρὶς καμμία ὑστεροβουλία: ἐπιτυχίας ἀμοιβῆς ἢ ἔστω ἀπλῶς ἐπαίνου εἴτε ἀποφυγῆς ποινῆς ἢ ἔστω ἀπλῶς ψόγου - ὅπως ἐτόνιζαν κατ' ἐξοχὴν ὁ Δημόκρι-

7. Ἐξαίρεται ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, στίχοι 289-292). Γιὰ τὴν ἐννοιά της βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 112-127.

τος (DK 264) και ό Kant⁸.

Προϋπόθεση για την ήθικα όρθή μέριμνα είναι ό προικισμός του ανθρώπου με αποκαλυπτικό συναίσθημα⁹ και διαισθητική φαντασία και σύμμετρόν τους πρακτικό λογισμό. Με την συλλειτουργία των τριών αυτών, διαθέτει ό άνθρωπος ικανότητα προς αποκάλυψη αξιών και ανακάλυψη – επινόηση – αντίστοιχων δυνατοτήτων, και προς στάθμιση των δυνατοτήτων αυτών ως πρόσφορων για την πραγμάτωση των αξιών, αλλά επίσης και διορατικότητα για τις παρασυνέπειες στο παρόν, και προβλεπτικότητα για τις επισυνέπειες στο μέλλον, των ήθικων επιλογών του. Μέχρι τινός μόνον ισχύει, από την άποψη της τελεσφόρας ήθικης, ή ωραιότατη ρήση του 'Αριστοτέλους «της αρετής γάρ και του ήθους έν τη προαιρέσει τό κύριον» (Ήθικά Νικομάχεια, 111a 22-23). Δέν άσεβοϋσε όμως προς την ήθική ό Σόλων με την πραγματιστική ρήση του «εϋ έρδειν πειρωμένος, ου προνοήσας, ές μεγάλην άτην και χαλεπήν έπeseν».

Στοιχείο της ήθικης, όμόρριζο της «μέριμνας», είναι ή συναίσθηση ευθύνης¹⁰, μάλιστα εκ των προτέρων και όχι μόνο εκ των υστέρων, δηλαδή και για όποια ένδεχόμενη απλώς ήθική άποτυχία ή έλλειμματικότητα, έπελεύσιμη προπάντων με παραλείψεις. 'Η εκ των προτέρων συναίσθηση ευθύνης υποθάλλει έγερτικά τη «μέριμνα», και ιδιαίτερα έντείνει τόν ήθικό χαρακτήρα της. Είναι ίδιο μεγάλης ήθικης προσωπικότητας να έχει συναίσθηση άπέραντης ευθύνης και να υπεγείρεται από αυτήν άδιάκοπα σε πολύτροπη μέριμνα για τόν άνθρωπο υπερατομικά, όπως και για τις άλλες αξίες του κόσμου.

'Ηθικό παράγγελμα καιριο ένέχει τό αρχαίο έλληνικό ρητό «μηδέν άγαν» ή «μέτρον άριστον». 'Η μη τήρησή του, όσο και άν θέλγει κάποτε, συνεπάγεται άπαξίωση της συμπεριφοράς του ανθρώπου, έστω και στη ρίζα της ήθικώτατης. Ευγενέστατες ήθικές ένορμήσεις ένδέχεται με την άμετρία τους ν' αποβοϋν ήθικά όλέθριες.

4. ΟΙ δύο τρόποι της ήθικης. 'Ως βρέφος, και ως πολύ μικρό παιδί, ό άνθρωπος, όσο και άν είναι φυλογενετικά προετοιμασμένος, δέν διαθέτει ακόμη έλευθερία και πνευματικότητα σε βαθμό άρκετό για ενεργό σχέση του προς την ήθική. Τό πολύ μικρό παιδί, και όχι μόνο τό βρέφος, δέν έχει την ικανότητα να καθορίζει με τόν ίδιο τόν λογισμό του κάθε φορά τί πρέ-

8. Πρόβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ήθικά Νικομάχεια, 1105 ab, αλλά και ΣΟΓΓΙΑ, Λεξικόν Ι, σ. 345.

9. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Φιλοσοφία του δικαίου, 2000², σσ. 39-41, 66-67.

10. Βλ. Ν. HARTMANN, *Ethik*, 1935², σσ. 624 κ. έπ., Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Σύστημα φιλοσοφικής Ήθικης, 1947, σσ. 171 κ. έπ., LE SENNE, *Traité de Morale Générale*, 1947, σσ. 171 κ. έπ., Κ. JASPERS, *Philosophie*, 1956², II σσ. 139 κ. έπ., 322 κ. έπ., III σσ. 225 κ. έπ.

πει νὰ πράξει καὶ τί πρέπει νὰ μὴ πράξει, καὶ ἀπλῶς ἐκδηλώνει μόλις τὶς ἀλόγιστες ψυχικὲς τάσεις του, ἢ καί, μὲ τὸν μικροδύναμο λογισμό του, προσπαθεῖ νὰ ἐξεύρει πῶς νὰ τὶς ἐκπληρώσει· παραμένει ἄρα σὲ προ-ἠθικὸ τρόπο ζωῆς, μὲ τὴν συμπεριφορὰ του ἑτεροκαθορισμένη στοὺς σκοποὺς τῆς ἀπὸ τὴν βιολογικὴ μέσα του νομοτέλεια, καὶ δίχως ὑπέρβαση τῆς κλειστῆς προοπτικῆς τῆς κάθε στιγμῆς, καὶ χωρὶς ὑπαρξὴ μέριμνας εἴτε συναίσθηση εὐθύνης.

Ἡ ἐνεργὸς σχέση πρὸς τὴν ἠθικὴ ἀρχίζει, ὅταν μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἡλικίας ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὑποχέριος ὀλωσδιόλου στὶς ἐπιθυμίες καὶ στοὺς φόβους, τὶς ἀλόγιστες αὐτὲς ψυχικὲς τάσεις του, ἀλλὰ ἔχει κάπως ἱκανότητα νὰ τὶς δαμάζει¹¹, ὥστε νὰ τὶς ἀποδέχεται ἢ νὰ τὶς ἀπορρίπτει συνειδητά. Διαθέτει ὁ ἄνθρωπος τότε ἤδη ἐνεργὸν ἠθικὸ λογισμό, ἐπικρατέστερο ἀπὸ αὐτὲς, ἐνῶ καὶ ἡ συμπεριφορὰ του ὑπερβαίνει τὴν προοπτικὴ ἀπλῶς τῆς προκειμένης στιγμῆς τῆς ζωῆς του, καθὼς ὑπαγορεύεται καὶ ἀπὸ μέριμνα γιὰ τὶς ἐπόμενες στιγμές τῆς ἢ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ συναίσθηση εὐθύνης. Εἶναι ὁμως δυσκαθόριστο, σὲ ποιά ἡλικία τοῦ παιδιοῦ ὑπάρχουν ἤδη ἐκφάνσεις, μικρὲς ἔστω, ἠθικοῦ συναισθήματος ἢ καὶ ἠθικοῦ λογισμοῦ.

Ὁ ἠθικὸς λογισμὸς τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, καθὼς καὶ τῶν πολλῶν ἀνθρώπων στὶς πλεῖστες ὥρες τῆς ζωῆς τους, δὲν εἶναι αὐτοκαθορισμένος στὴν ἀφετηρία του, ἀλλὰ εἶναι καθορισμένος ἀπὸ «ἔξω», δηλαδή ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἄλλων, καὶ προπάντων ἀπὸ τρόπους συμπεριφορᾶς παγιωμένους ὥστε νὰ ἀποτελοῦν κανόνες. Τὸ σύνολο τῶν κανόνων αὐτῶν εἶναι τὸ λεγόμενο «ἔθος», διαπλασμένο στὴν κοινωνία μὲ βραδὺ ρυθμὸ, συνθεμένο καὶ ἀπὸ συνήθειες ἡμισυνειδητὰ παραδεκτὲς σὰν νὰ ἦταν θεσπισμένοι κανόνες. Τὸ «ἔθος» ἐπεξεργασμένο, δηλαδή μετὰ ἐπιλογὴ στοιχείων του, συμπληρωμένο καὶ μὲ ἄλλης πηγῆς κανόνες, ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς λεγόμενης «κοινωνικῆς ἠθικῆς»¹². Οἱ συστατικοί του καὶ συστατικοί τῆς κανόνες, καθοριστικοί τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου σὲ θέματα ἠθικῆς σημασίας, εἶναι περιβλημένοι μὲ τὸ κύρος τῆς γενέτειράς τους κοινωνίας, ὡς στοιχεῖα τοῦ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς, ὥστε καὶ νὰ διαθέτουν ἀντίστοιχη ἐπιβολὴ στοὺς ἀνθρώπους τῆς, δηλαδή ἀξίωση γιὰ συμμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων τῆς πρὸς αὐτοὺς. Ἐνῶ, λοιπὸν, στὸν προηθικὸ τρόπο ζωῆς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποταγμένος σὲ βιολογικὴ νομοτέλεια, ἐκδηλούμενη μὲ τὶς ἐκγονες τοῦ βιολογικοῦ ὀργανισμοῦ του ἀλόγιστες

11. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 61-62.

12. Προβλημένης ὑπέρμετρα μὲ τὸ βιβλίον τοῦ L. LEVY-BRUHL, *La morale et la science des mœurs*, 1903. Κριτικὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικὰ τοῦ κοινωνιολογισμοῦ, τοῦ ψυχολογισμοῦ καὶ τοῦ βιολογισμοῦ στὴν θεωρία τῆς ἠθικῆς, βλ. εἰς LE SENNE, *Traité de Morale Générale*, 1947, σσ. 497 κ. ἐπ., Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ἠθική*, 1949, σσ. 219 κ. ἐπ. Γιὰ τὴν ὀρθὰ ἐννοημένη σχέση τῆς ἠθικῆς πρὸς τὴν κοινωνιολογία, τὴν ψυχολογία καὶ τὴν βιολογία, βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 55.

ψυχικές τάσεις του, ήδη στον αφετηριακά έτεροκαθόριστο ήθικό τρόπο ζωής είναι ύποταγμένος σε κοινωνική νομοτέλεια, έκδηλούμενη με τους κανόνες της κοινωνικής ήθικης. Η επιβολή, όμως, της κοινωνικής νομοτέλει-ας δεν είναι αυτόματη σχεδόν και απαρέγκλιτη, όπως ή επιβολή της βιολογικής νομοτέλει-ας, αλλά είναι απλώς όχι αμφισβητήσιμη και σχεδόν αυτό-νόητη, καθώς επιτελείται διαμέσου της συνειδήσεως του ανθρώπου υπό μορφήν απρόσωπης έξωθεν διαταγής, και όχι αναβλυστής έσωθεν όρμης, διαμυνητικής ζωτικής ανάγκης.

Οί πολλοί άνθρωποι διαπλάσσουν τον ήθικό χαρακτήρα τους με τον ένστερνισμό των κανόνων της κοινωνικής ήθικης, αλλά και συμπεριφέρον-ται καθημερινά σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις των κανόνων αυτών. Είναι, άρα, ή κοινωνική ήθική πολύτιμη και απαραίτητη για την ύπαρξη του κάθε ανθρώπου, καθώς λειτουργεί ως κοινωνικά έγκυρη πηγή οδηγίων της συμπεριφοράς του· αλλά σύνδρομα είναι απαραίτητη και για την ίδια την συ-νοχή της κοινωνίας, καθώς με την παροχή πάγιων οδηγιών στην δράση του κάθε ανθρώπου καθιστά προβλέψιμη τη δράση αυτή από τους άλλους ανθρώπους, και άρα συντελέσιμη την όμαλή διαπλοκή των διανθρωπίνων πράξεων και παραλείψεων στη σύσταση της κοινωνίας. Όσον και αν είναι, όμως, ή κοινωνική ήθική πολύτιμη και απαραίτητη, δεν ταυτίζεται προς την Έθική γενικά. Η Έθική στην ρίζα της και στην κορύφωσή της, υπέρτατο επίτευγμα της ελευθερίας του ανθρώπου, είναι, ως αυτονομία της συμπερι-φοράς του, συνυφασμένη μύχια με την ύπαρξή του¹³. Η κοινωνική ήθική ένυπάρχει στην Ίστορία της ανθρωπότητας απρόσωπα. Η ήθική αποτελεί άγωνισμα προσωπικό του ανθρώπου.

Είναι άλλωστε ή κοινωνική ήθική, στους όρθους κανόνες της, δηλαδή στο μεγαλύτερο μέρος της, απαύγασμα ήθικων ελλάμψεων της συνειδήσεως χα-ρισματικών ανθρώπων, έφ' όσον αυτές συντηρηθούν στην κοινωνία, με την συνδρομή πρόσφορης συγκυρίας. Και αποτελεί έργο εποικοδομητικό ή διά-γνωση και ή αποβολή από το σώμα της κοινωνικής ήθικης των μη όρθων κανόνων της ή και των απαξιωμένων ήδη, από τις καινούργιες δυνάμεις και ανάγκες της κοινωνίας, πρώην όρθων κανόνων της.

Η κοινωνική ήθική λειτουργεί κατ' έξοχήν σε πρωτόγονες μικρές κοινω-νίες και διατηρεί το κύρος της άκέραιο στους ανθρώπους των κοινωνιών αυτών. Σε αναπτυγμένες κοινωνίες, με διανθρωπίνες σχέσεις περίπλοκες, οί κανόνες της κοινωνικής ήθικης δεν άντέχουν στο σύνολό τους αντίκρυ στα καινούργια προβλήματα συμπεριφοράς, τα δημιουργημένα ήδη από την

13. Η αυτούπαγωγή του ανθρώπου στους κανόνες της κοινωνικής ήθικης, αλλά και το κατ' άξίαν προβάδισμα της προσωπικής ήθικης διαγνώμης, προαναγγέλλονται κάπως με στί-χους του Ήσιόδου: «ούτος μέν πανάριστος ός αυτός πάντα νοήσει, σθλός δ' αὖ κακείνος ός εὖ εἰπόντι πίθηται» (Έργα και Ήμέραι, 293-295).

ανάπτυξη της κοινωνίας· και όλοένα πιο συχνά πολλοί από αυτούς δεν επαρκούν ή και δεν είναι πρόσφοροι για καθοδήγηση της συμπεριφοράς και των απλών ανθρώπων, αμήχανων εμπρός σε πρωτόφαντες περιπτώσεις της ζωής τους, και πολύ μάλλον των ανθρώπων των προβληματισμένων βαθιά.

Στις κοινωνίες λοιπόν αυτές, με τη μερική έστω ανεπάρκεια της κοινωνικής ήθικης, ο άνθρωπος συχνά υπέχει την ανάγκη αυτοκαθορισμού όλι-κοῦ της συμπεριφοράς του, ώστε όχι μόνο προς εξεύρεση μέσων για την επιτέλεση σκοπών της, καθορισμένων «έξωθεν» – είτε δηλαδή από κανόνες της κοινωνικής ήθικης, είτε από αλόγιστες ψυχικές τάσεις του –, αλλά προς καθορισμό και των ίδιων των σκοπών της, χωρίς καμιά υποτέλεια σε κάτι άλλο εκτός από τον αυθεντικό εαυτό του, δηλαδή τον καθαρό πρακτικό λογισμό του ή και το αποκαλυπτικό αξιῶν συναίσθημά του, όπως εκφράζονται αντίστοιχα ο Immanuel Kant και ο Max Scheler. Βρίσκεται ο άνθρωπος τότε σε ήθικη αυτοτέλεια, ταυτόσημη εξ άλλου με πνευματική νομοτέλεια, δηλαδή με αυτο-υποταγή σε πνευματικά συλλληπτές, γνήσιες, ήθικες αξίες. Δεν είναι, λοιπόν, και τότε ο άνθρωπος αποκομμένος από κάθε αξία, ώστε παραδομένος στη δίνη της αυθαιρεσίας και στον οίστρο της χαοφιλίας. Έλλο-χεύει όμως ο κίνδυνος αυτός διαστροφής της ελευθερίας του ανθρώπου, με θλιβερή κατάληξη τον ήθικό μηδενισμό. Δεν είναι δίχως κίνδυνο ή απο-σκίρτηση από την κοινοτοπική έστω εὐταξία της κοινωνικής ήθικης.

Ἡ φιλοσοφική θεωρία της ήθικης δεν αγνοεί τη διττή σχέση του ανθρώ-που με την ήθική, δηλαδή καθώς αυτός είτε βρίσκεται υπό την κηδεμονία της κοινωνίας, με την υπαγωγή στην κοινωνική ήθική, είτε αυτοκαθορίζεται από την συνείδησή του, θεσμοθέτρια του ήθικου νόμου· δεν παραγνωρίζει, όπου και όσο πρέπει, τη διάκριση της κοινωνικής ήθικης από την ήθική ως προσωπικό αγώνισμα του ανθρώπου, και ιδιαίτερα τη σπουδαία διαφορά τους· καθώς δηλαδή από τους κανόνες της κοινωνικής ήθικης, έστω και τους περιπτωσιολογικούς τυχόν, δεν παρέχεται πανέτοιμη λύση του προ-κείμενου έδῳ και τώρα ήθικου προβλήματος, αλλά χορηγείται οδηγία μάλλον για να εξευρεθεί λύση του· ενώ έργο της ήθικης στην άκέραια προ-σωπική βίωσή της από τον άνθρωπο είναι ή προς άμεση δράση ἄρτια επί-λυση του έδῳ και τώρα προκείμενου ήθικου προβλήματος.

Παρά την επίγνωση όμως και δίχως παραμέληση της σπουδαίας δια-φοράς των δύο τρόπων της ήθικης, ή φιλοσοφική θεωρία προβαίνει στην ανάλυση του ήθικου λογισμού και στην ανίχνευση των ήθικῶν αξιῶν, έδραιωμένη στην όλάνοιχτη σκοπιά της αναβλυστῆς από την συνείδηση του ανθρώπου ήθικης¹⁴. Ὅ,τι όμως συλλαμβάνεται με την ανάλυση και την ανί-χνευση από την ευρύτατη αυτή σκοπιά ισχύει, μερικά έστω, και για τους κα-νόνες της κοινωνικής ήθικης.

5. Πρακτικός λογισμός – Διαφορά της ήθικης από την τεχνική. Πεδίο λει-

14. Ἐπιβλητικό παράδειγμα ο Kant με την *Grundlegung zur Metaphysik der Silten* (1785)

τουργίας της ήθικης είναι ή πράξη και ίκανός για πράξη είναι μόνον ο άνθρωπος. Με την πράξη και τελεί ο άνθρωπος τη συνειδητή ζωή του, και μεταβάλλει τον γύρω του και μέσα του κόσμο, αλλά και διαφεύγει κάπως από τα δεσμά του χρόνου, καθώς ή πράξη προϋποθέτει και συνεπάγεται υπέρβαση της προκείμενης στιγμής του χρόνου και σύνθεσή της προς τις επόμενες.

Η πράξη λοιπόν διακρίνεται σε «καθορισμό» και σε «εκτέλεση»¹⁵. Ο «καθορισμός» είναι παλίντροπη νοητική πρόβαση, δεοντο-δυνατο-λογική, προς και από την πραγματικότητα. Η «εκτέλεση» είναι το σωματοψυχικό ή και απλώς ψυχικό ενέργημα, το άμεσα επακόλουθο της τελευταίας στιγμής του καθορισμού και μεταβλητικό της νοηματικά προβλημένης από αυτήν δυνατότητας σε πραγματικότητα.

Τα συστατικά του «καθορισμού» νοήματα έχουν ιδιαίτερη ποιότητα, είναι πραξιακά. Ιδιαίτερη επίσης ποιότητα έχουν και τα σύμφυτα με τη θεωρία νοήματα, είναι γνωσιακά. Τα πραξιακά νοήματα δεν αντιστοιχούν προς το είναι και προς το γίγνεσθαι, όπως τα γνωσιακά νοήματα, δεν αποτελούν απάντηση προς το ερώτημα «τί είναι;» ή «τί γίνεται ή τί έγινε ή τί θα γίνει;», αλλά ενέχουν αντιστοιχία προς το δέον και προς το δυνατόν, αποτελούν απάντηση προς το ερώτημα «τί πρέπει να πράξω;» και «τί δύναμαι να πράξω;»¹⁶.

Η ήθικη είναι «καθορισμός», αλλά «καθορισμός» είναι και ή τεχνική, με πεδίο λειτουργίας επίσης την πράξη. Σπουδαία όμως υπάρχει διαφορά της ήθικης από την τεχνική.

Το έναρκτήριο του «καθορισμού», και ήδη πραξιακό, νόημα είναι δεοντικό, μάλιστα και με αναφορά προς όρισμένον χρόνο, και είναι κατευθυντικό του πρακτικού λογισμού προς όρισμένο τμήμα της πραγματικότητας για την ανακάλυψη εκεί δυνατοτήτων. Και ο πρακτικός λογισμός, όδηγημένος από την διαισθητική φαντασία του ανθρώπου, αναζητεί και ανευρίσκει, ώστε και προβάλλει στην συνείδησή του, πολλές δυνατότητες, πρόσφορες για πραγμάτωση του προβλημένου με το αρχικό πραξιακό νόημα δέοντος. Επακολουθεί αξιολογική επιλογή μιας από τις πολλές αυτές δυνατότητες και προαγωγή της με την επιλογή της σε δέον, εγγύτερο προς την πραγματικότητα. Προς περαιτέρω εξειδίκευση και του δέοντος¹⁷ αυτού αναζητείται σε ήδη στενότερο τμήμα της πραγματικότητας και ανευρίσκεται δέσμη πιο ειδικών δυνατοτήτων, επακολουθεί επιλογή μιας από αυτές και προαγωγή της σε δέον, ακόμη

και την *Kritik der praktischen Vernunft* (1787). Βλ. γι' αυτήν ιδιαίτερα τον πανηγυρικό λόγο μου στη διακοσμοστή επέτειό της: Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία και Διαλεκτική*, σσ. 108-131.

15. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 41-45, *Μελετήματα φιλοσοφίας II*, 1980, σσ. 107-132, *Φιλοσοφία του δικαίου*, 2000², σσ. 19-31.

16. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Περί προσώπων και θεσμών*, 2000, σσ. 91-92.

17. Πρβλ. T. PARSONS and SHILS, *Towards a General Theory of Action*, 1951, σ. 5.

πιό ἐγγύτερο πρὸς τὴν πραγματικότητα, κ.ο.κ., ἕως ὅτου προκύψει δέον συγκεκριμένο, δηλαδή ἄμεσα ἐκτελέσιμο, καὶ ὁλοκληρωθεῖ ἄρα ὁ «καθορισμός» πρὸς τὰ κάτω, προσφέροντας ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπέλθει ἡ «ἐκτέλεση». Ὅριο ἄρα τοῦ «καθορισμοῦ» πρὸς τὰ κάτω εἶναι τὰ ἄμεσα ἐκτελέσιμο δυνατόν καὶ δέον, δηλαδή τὸ ἀρχικὸ δέον, προσαρμοσμένο στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς πραγματικότητας καὶ στὴν ἀντίστοιχη στιγμή τοῦ χρόνου.

Ἡ λογικὴ αὐτὴ – ὄχι καὶ ψυχολογικὴ – ἀνάλυση τοῦ «καθορισμοῦ» ἰσχύει παρόμοια εἴτε γιὰ τὴν ἠθικὴ εἴτε γιὰ τὴν τεχνικὴ. Ὅ,τι διαφορίζει, ἄλλωστε καίρια, τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ, εἶναι ἡ πρὸς τὰ ἄνω σύσταση τοῦ «καθορισμοῦ», δηλαδή τὸ ἀρχικὸ πραξιακὸ νόημά του¹⁸, ἐναρκτήριο, κατευθυντήριο καὶ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἀξία του. Οἱ ἐνδιάμεσες καὶ ἡ καταληκτικὴ βαθμίδες τοῦ «καθορισμοῦ», ὅπου ἡ σύστασή του εἶναι καὶ ἀπὸ δέον καὶ ἀπὸ δυνατόν, ἐνυπάρχουν ὄχι μόνο στὴν ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν τεχνικὴ. Ἐσφαλμένα χαρακτηρίζεται συχνὰ ἡ μὲν ἠθικὴ ὡς δεοντολογικὴ, ἡ δὲ τεχνικὴ ὡς δυνατολογικὴ. Καὶ οἱ δύο εἶναι καὶ τὰ δύο. Καὶ μόνο προβάλλεται πιὸ ἐντονα στὴν ἠθικὴ τὸ δέον, στὴν τεχνικὴ τὸ δυνατόν, ἢ ἀκριβέστερα ἡ φάση τοῦ δέοντος καὶ ἡ φάση τοῦ δυνατοῦ. Ἡ καίρια διαφορὰ τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὴν ἠθικὴ εἶναι ἡ ἑξῆς: Ὁ συστατικὸς τῆς τεχνικῆς «καθορισμός» εἶναι κλειστὸς πρὸς τὰ ἄνω, δηλαδή μὲ ὄχι προβληματικὸ, ἀλλὰ ὑποθετικὸ, τὸ ἀρχικὸ δεοντικὸ νόημά του, ἐνῶ ἀνοικτὸς πρὸς τὰ ἄνω εἶναι ὁ συστατικὸς τῆς ἠθικῆς «καθορισμός», δηλαδή τὸ ἀρχικὸ δεοντικὸ νόημά του εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν πρόβλημα. Στὴν ἠθικὴ τὸ καίριο στοιχεῖο τοῦ προβλήματος εἶναι «τί πρέπει νὰ πράξω» καὶ βρίσκεται σὲ δεύτερη θέση τὸ «πῶς πρέπει νὰ τὸ πράξω». Στὴν τεχνικὴ, τὸ κύριο στοιχεῖο τοῦ προβλήματος εἶναι ὄχι «τί πρέπει νὰ πράξω», ἀλλὰ, ἐὰν θέλω, ἢ ἔστω πρέπει νὰ πράξω κάτι, «πῶς θὰ τὸ πράξω».

6. Τὸ ἀφετηριακὸ τοῦ ἠθικοῦ λογισμοῦ δέον καὶ τὸ ἠθικὸ βάρος τῶν παραλείψεων. Ἡ σύλληψη καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ κατευθυντικοῦ τοῦ «καθορισμοῦ» ἀρχικοῦ δέοντος, ἡ ἐπίλυση αὐτὴ βασικά τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἀντίκρου στὴν προκείμενη στιγμή τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ στίς ἐγγύτερα τουλάχιστον ἐπόμενές της, ἐπιτελεῖται ὀρθὰ κάθε φορὰ ὡς ἀποκάλυψη τῆς ἀξίας ὀρισμένου τρόπου συμπεριφορᾶς. Γιὰ νὰ ὑποκινήσει ἀποδοτικὰ τὸν πρακτικὸ λογισμό πρὸς τὴν ἀνακάλυψη δυνατοτήτων, εἶναι ἀνάγκη τὸ ἀρχικὸ δέον νὰ εἶναι καὶ δυνατόν, ἔστω κάπως ἀφηρημένα. Δέον μὴ δυνατόν σημαίνει, τὸ πολὺ, δέον ὑπὸ ἄλλες περιστάσεις, περιοριστικὲς δυνατοτήτων γιὰ τὴν πραγμάτωσή του, ἀνύπαρκτες ὅμως στὸν προκείμενο ἤδη χρόνο, καθὼς καὶ οἱ δυνατότητες οἱ συνυφασμένες μὲ αὐτές.

Ἡ σύλληψη ὀρισμένου δέοντος, δηλαδή ὀρισμένου τρόπου συμπεριφορᾶς ὡς δέοντος, ἐπιτελεῖται κάθε φορὰ κατὰ προτίμηση τοῦ τρόπου αὐτοῦ συ-

18. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 2000², σσ. 33-38, C. CASTORIADIS, "Technique", στὴν *Encyclopaedia Universalis*, τόμος 15, 1973.

μπεριφορᾶς, καὶ ἄρα μὲ ἀπόρριψη ἄλλων τρόπων συμπεριφορᾶς, ὥστε καὶ βαρύνεται ἀπὸ σύστοιχες παραλείψεις¹⁹ δυνατοτήτων συμπεριφορᾶς, προκείμενων στὴν ἴδια στιγμή. Εἶναι ἄρα ἠθικὰ ὀρθὴ κάθε φορὰ ἡ σύλληψη τοῦ ἀρχικοῦ δέοντος, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση μόνον ὅτι οἱ ριγμένες στὸν Καιάδα τῶν παραλείψεων ἄλλες δυνατότητες συμπεριφορᾶς εἶναι τουλάχιστον ὑποδεέστερες σὲ ἀξία ἢ κάθε μιά τους ἀπὸ τὴν ἐπιλεγμένη καὶ προβλημένη ὡς ἀρχικὸ δέον δυνατότητα συμπεριφορᾶς. Ὁ κίνδυνος δηλαδή γιὰ σφάλμα στὴν ἐπίλυση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἐνυπάρχει ἀπὸ τὴν ἐναρκτήρια ἤδη φάση της. Καὶ ἄρα γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς ἠθικῆς ἀξίας ὁρισμένης συμπεριφορᾶς πρέπει νὰ συνυπολογίζονται καὶ οἱ σύνδρομὲς της παραλείψεις, ὡς στοιχεῖο της, μειωτικὸ ἐνδεχόμενα ἢ καὶ ἀρνητικὸ τῆς ἀξίας της.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπιβολή, ἂν ὄχι καὶ ἡ σύλληψη, ὁρισμένης δυνατότητας συμπεριφορᾶς ὡς ἀρχικοῦ δέοντος εἰς βάρος ἄλλων δυνατοτήτων συμπεριφορᾶς, ἂν καὶ ὑπέρτερών της σὲ ἀξία, ἐνδέχεται καὶ νὰ ὀφείλεται ὄχι στὸ ἠθικὸ συναίσθημα καὶ στὸν ἠθικὸ λογισμό, ἀλλὰ στὴν πίεση παθῶν εἴτε προλήψεων εἴτε ἰδιοτελῶν σκοπιμοτήτων. Κατίσχυση τοῦ ἐκδικητικοῦ πάθους ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ λογισμοῦ ἐκφράζουν ἐπιγραμματικά οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδου, ὅπου ἡ Μήδεια καὶ ἀνομολογεῖ τὴν ἐπικράτηση τοῦ πάθους στὴ συνείδησή της ἐναντίον τοῦ λογισμοῦ: «καὶ μανθάνω μὲν οἶα δρᾶν μέλλω κακά// θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων» (Εὐριπίδου, *Μήδεια* 1078-1079).

Ὅ,τι ἐκφράζεται μὲ τὴν ψυχρὴ ἐκφραση «ἀπόρριψη ἄλλων τρόπων συμπεριφορᾶς», ἐνδέχεται νὰ ὑποσημαίνει στὴν πραγματικότητα μεγάλη δοκιμασία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς αὐτὴ ἐνέχει τυχόν βαθύψυχες κλίσεις πρὸς ὁρισμένο τρόπο συμπεριφορᾶς καὶ αὐτὸς κρίνεται ἤδη ἀπορριπτέος ἀπὸ τὸν ἠθικὸ λογισμό τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀπόρριψη αὐτὴ καὶ οἶονεὶ θυσία τὸ βαρὺ τίμημα τῆς ἠθικῆς ἐπιλογῆς²⁰, ἐπιβλημένης ἀπὸ τὴν στενότητα προσωπικοῦ χρόνου, τὴ σύμφυτη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ συνεπαγόμενη ἀπόφραξη ὁρισμένων κατευθύνσεων της²¹.

Ἡ κατ' ἐξοχὴν κρίσιμη, λοιπόν, στιγμή ἐπιλογῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ ἀξιολογικὰ πρότερη, ἀλλὰ καὶ προκαθοριστικὴ τῶν ἄλλων: ὅταν ἀντιμετωπίζεται ὡς πρόβλημα ἠθικὸ ἢ συντήρηση καὶ ἀξιότατη πλήρωση τοῦ συνόλου τῆς ἐφεξῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἀποτελεῖ φαντασμαγορία κάπως τὸ περιεχόμενο τοῦ κατ' ἐξοχὴν κρίσιμου αὐτοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος.

7. Ἡ σύνθεση τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος: Βιοσυντηρητικὲς πράξεις καὶ αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς. Στὴν προοπτικὴ τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, δηλαδή ὅταν ἀντιμετωπίζεται ὡς πρόβλημα ἡ ἀξιότατη πλήρωση

19. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 2000², σσ. 23-27.

20. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἠθικά*, 1947, σσ. 107-113.

21. Πρὸς τὸν στίχον τοῦ *Faust* τοῦ Goethe: «Ach! unsre Taten selbst, so gut als unsre Leiden, Sie kemmen unsres Lebens gang».

τῆς ἐφεξῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου στοῦ σύνολό της, προβάλλουν πανοραμικά οἱ δυνατότητες γιὰ πληρώση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, διαταγμένες εἴτε διατάξιμες συστηματικά.

Στὴ συστηματικὴ αὐτὴ διάταξη παρουσιάζονται δυνατότητες γιὰ πράξεις ἀπλῶς βιοσυντηρητικές, δηλαδή ἀπαραίτητες γιὰ τὴ συντήρηση ἀπλῶς τῆς ζωῆς, καὶ δυνατότητες γιὰ πληρώσεις τῆς ζωῆς αὐτάξιες, δηλαδή ἄξιες καθ' ἑαυτές²², καὶ ὅχι ἀπὸ τὴ συμβολή τους γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς.

Βιοσυντηρητικὲς ἀπλῶς πράξεις εἶναι οἱ βιολειτουργικὲς, οἱ βιοαμυντικὲς, ἡ ἔμμεσα καὶ οἱ οἰκονομικὲς. Βιολειτουργικὲς²³ εἶναι οἱ πράξεις ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴ βιολογικὴ νομοτέλεια, ὡς ἀναγκαῖες ἄμεσα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου ἢ καὶ τοῦ εἶδους. Βιοαμυντικὲς²⁴ εἶναι οἱ πράξεις ποὺ ἐξουδετερώνουν τοὺς κινδύνους γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς. Οἰκονομικὲς εἶναι οἱ πράξεις ποὺ ἔμμεσα μόνο συμβάλλουν, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀπαραίτητες, γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς, ὡς προπαρασκευαστικὲς τῶν ἐξωτερικῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπο δυνατοτήτων γιὰ τὶς βιολειτουργικὲς πράξεις καὶ γιὰ τὶς βιοαμυντικὲς πράξεις.

Αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς εἶναι οἱ βιώσεις τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, εἴτε μὲ τοὺς διάφορους τρόπους θεωρίας, ὅπου ὡς ἀξία πρυτανεύει ἡ ἀλήθεια, εἴτε μὲ τοὺς διάφορους τρόπους καλλιτεχνίας ἢ αἰσθητικῶν ἀπολαύσεων, ὅπου ὡς ἀξία πρυτανεύει ἡ ὁμορφιά· εἶναι ἀκόμη τὰ καθαρὰ βιώματα: κατ' ἐξοχὴν τὸ ἐρωτικὸ ἢ τὸ θρησκευτικὸ, σύστοιχα πρὸς ἄλλες ἀξίες.

Οἱ βιοσυντηρητικὲς ἀπλῶς πράξεις προβαδίζουν κατὰ σειρὰ ἐκπληρωτικὴ ἀπὸ τὶς αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς. Καὶ συμβαίνει αὐτό, γιὰτὶ δὲν εἶναι μόνο πληρώσεις τῆς ζωῆς, ἀλλὰ προπάντων εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς, ἄρα προϋπόθεση ἀδήριτη καὶ γιὰ τὶς αὐτάξιες πληρώσεις της²⁵.

Οἱ αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς προβάλλουν σὲ οἶονεὶ δεύτερο πεδίο, ἀναπτεταμένο ἄπειρα. Καὶ δίχως αὐτὲς ἡ ζωὴ συντηρεῖται, ἂν καὶ μὲ ἥθος μόλις ἀνθρώπινο· ἀλλὰ μὲ αὐτὲς μόνο ἐξευγενίζεται εἴτε καταξιώνεται ὁλωςδιόλου καὶ ἀποβάλλει ἔνδοξα τὴ στυγνὴ αἰτίαση γιὰ ματαιότητα, δηλαδή γιὰ ὑπαρξὴ ἀδικαίωτη. Ἐμπρὸς στοῦ ἄπειρο πλῆθος τῶν πρὸς αὐτὲς δυνατοτήτων προσλαμβάνει τὸ ὅλικὸ ἠθικὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου διαστάσεις ἀπειροδύναμες καὶ ἀπροσμέτρητη βαρύτητα. Μὲ αὐτὲς ἔχει προπάντων ν' ἀναμετρηθεῖ

22. Βλ. Τὴν ἀριστοτέλεια ἔκφραση: «καθ' ἑαυτὴν τιμία» (Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1178b31).

23. Προτείνουμε τὸν ὅρο αὐτὸ γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν πράξεων τοῦ εἶδους αὐτοῦ ὡς πιὸ κατάλληλο ἀπὸ τὸν ὅρο π.χ. *activité appropriative*, ποὺ χρησιμοποιεῖ ἀντίστοιχα κάπως ὁ Pradines (*Traité de Psychologie Générale*, I, 1948³, σσ. 301 κ. ἐπ.).

24. Κατασκευάσαμε τὸν ὅρο αὐτὸ ἀπὸ τὸ ρῆμα «ἀμύνειν», ποὺ σημαίνει προστατεύω κάτι ἀπὸ κίνδυνον, καὶ ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ «βίος», ὥστε νὰ ἐκφράζεται μὲ ἀκρίβεια τὸ εἶδος αὐτὸ πράξεων, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς βιολειτουργικὲς πράξεις προπάντων.

25. Πρὸς τὸ ρητό: *primum vivere, deinde philosophari*.

ὁ ἄνθρωπος, ὅσο ὑπάρχει ὡς ὑποκείμενο ἐλευθερίας²⁶.

Κριτήριο ἐπιλογῆς τῶν δυνατοτήτων πρὸς βιολειτουργικὲς πράξεις εἶναι ἡ ἀναγκαία συμβολή τους γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς. Καὶ ὡς ἐνδειξη, – δεκτικὴ ἀνατροπῆς ἄλλωστε –, ὅτι πρόκειται παρόμοια συμβολή, χρησιμεύει προπάντων ἡ σύγκαιρη ἐκδήλωση ἐπιθυμίας. Ἐξ ἄλλου, πηγὴ ἐγκυρότερων ἴσως ἐνδείξεων εἶναι ἡ προσωπικὴ ἐνδεχόμενα ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου εἴτε προπάντων ἡ σοφία τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὶς πράξεις, τὶς ἀναγκαῖες πρὸς διατήρηση τῆς ζωῆς, δηλαδὴ τὶς ἐκπληρωτικὲς πραγματικῆς ἀνάγκης τοῦ ὀργανικοῦ ἢ καὶ τῆς ἐκδηλωμένης ἀντίστοιχης ἐπιθυμίας.

Ἡ ἱκανοποίηση ὁμῶς τῆς ἐπιθυμίας ἐνέχει καὶ αὐτοδύναμη σημασία: δὲν ἐπιφέρει μόνον ἐκπλήρωση τῆς φυσιολογικῆς ἀνάγκης –, θρεπτικῆς, ἐρωτικῆς, ἀναπαυσιακῆς, ἰδιαίτερα γιὰ ὕπνο, κινησιακῆς, ἀφοδευτικῆς –, ποὺ μήνυμα γιὰ τὴν ὑπαρξή της, ἐκδηλωμένο στὸ ψυχικὸ πεδίο, εἶναι ἡ ἐπιθυμία²⁷, ἀλλὰ συνεπιφέρει ἐκπλήρωση καὶ τῆς πρὸς ἱκανοποίηση ἀνάγκης ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἐπιθυμία καθ' ἑαυτὴν ὡς λειτουργία ψυχικὴ, πέρα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ «βιολογικὴ» ἀφετηρία της ὡς μηνύματος ἀπλῶς φυσιολογικῆς ἀνάγκης, ἄλλωστε καὶ ἀποτροπὴ φυσιολογικῆς περαιτέρω συνέπειας, σύνδρομης τῆς κάποιας ψυχικῆς ἀνωμαλίας²⁸ ποὺ εἶναι ἡ μὴ ἱκανοποίησή της.

Βιολειτουργικὲς πράξεις εἶναι καὶ οἱ πράξεις ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν ἐπανόρθωση τῆς υἰείας, τὴν ἐπαναφορὰ δηλαδὴ τοῦ διαταραγμένου ὀργανισμοῦ σὲ λειτουργικὴ ὁμαλότητα. Οἱ πράξεις αὐτές, ὑπαγορευμένες ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ ὡς θεραπευτικὴ, εἶναι βιολειτουργικὲς πράξεις ἑκτακτες, δηλαδὴ κατ' ἐξαίρεση ἀναγκαῖες.

Ἄλλες βιολειτουργικὲς πράξεις, βιολογικὰ ὀλιγώτερο ἀναγκαῖες, ἂν καὶ ἰδιαίτερα πολύτιμες σὲ μακρόχρονη προπάντων προοπτικὴ, εἶναι οἱ πράξεις σωμασκίας καὶ ψυχαγωγίας.

Κριτήριο ἐπιλογῆς τῶν δυνατοτήτων πρὸς βιοαμυντικὲς πράξεις εἶναι ἡ ἀναγκαία συμβολή τους γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς, μὲ ἀποτροπὴ δηλαδὴ ἄμεσου ἢ ἀπώτερου κινδύνου τῆς ζωῆς. Ἡ προέλευση τῶν κινδύνων αὐτῶν

26. Πρὸβλ. N. HARTMANN, *Ethik*, 1935³, σσ. 624 κ. ἐπ., WIESE, *Ethik*, 1947, σσ. 154 κ. ἐπ., WENZL, *Philosophie der Freiheit*, 1947, I. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, 1947, σ. 171, Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ἠθική*, 1970³, σσ. 199 κ. ἐπ., C. DESPOTOPOULOS, *Études sur la liberté*, 1974, σσ. 19 κ. ἐπ.

27. Πρὸβλ. N. HARTMANN, *Ethik*, 1935², σ. 311: «Nüchterne Überlegung hat es früh erkannt, dass im natürlichen Aflekt- und Begehrungsleben tiefsinnige vitale Zweckmässigkeit steckt».

28. Ἰδιαίτερα προσεκτικὴ γι' αὐτὴν ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἡ κατεύθυνση τῆς ψυχολογίας, ποὺ ὀνομάζεται ψυχανάλυση. Βλ. S. FREUD, *Einführung in die Psychoanalyse*, 1922². Πρὸβλ. FURTMUELLER, *Psychoanalyse und Ethik*, 1912, *Grundlinien der Psychoanalyse*, 1927², ASTER, *Die Psychoanalyse*, 1949², C. CASTORIADIS, *Les carrefours du labyrinthe*, 1978, σσ. 29-122.

είναι πολλαπλή: από μεταπτώσεις θερμοκρασίας είτε άλλες ατμοσφαιρικές μεταβολές, από σεισμούς, κεραυνούς, πυρκαϊές, πλημμύρες, από άγρια θηρία ή από ασθένειες ή και από έχθρικές διαθέσεις ανθρώπων, είτε από τις συνθήκες της εργασίας ή καθόλου από εφαρμογές της υπερανπτυγμένης τεχνικής ή και από κάποιες φάσεις της ίδιας της επιστήμης στην εποχή μας προπάντων.

Ένδείξεις για την ύπαρξη κινδύνου ή και για την αποτροπή του, με τρόπο έστω αρχέγονο, παρέχει ο φόβος²⁹, ή και ή αηδία, ως μηνύματα έσωτερικά της ψυχής, με προέλευση ριζική από το ένστικτο, προς αποφυγή όρισμένου στοιχείου του περιβάλλοντος είτε άόριστα προς φυγή από το περιβάλλον. Ένδείξεις παρόμοιες, αλλά για τον τρόπο μάλλον αποτροπής του κινδύνου, παρέχουν επίσης οί «καθορισμοί» του έθνους και άκόμη, κατ' έξοχήν μάλιστα, ή προσωπική έμπειρία του ώριμου ανθρώπου και ή αντίστοιχη σοφία της επιστήμης.

Δυνατότητες προς πράξεις και άρα καταστάσεις βιοαμυντικές, ιδιαίτερα γνώριμες, είναι οί συνυφασμένες με στοιχεία του βιοτικού «πολιτισμού», όπως ή κατοικία, τά ένδύματα γενικά, οί αντιπλημμυρικές, αντιθυελλικές, αντιπυρικές, αντισεισμικές, ποικίλες κατασκευές, τά άλεξικέραυνα, τά μέσα ύγιεινης, τά όπλα. Πρόσθετες όμως δυνατότητες προς πράξεις βιοαμυντικές, όλοένα και περισσότερες, χρειάζονται για την έξουδετέρωση τών πολλαπλών νέων κινδύνων, που έκπηγάζουν από την άκριτη ανάπτυξη και χρήση της τεχνικής.

Πράξεις οικονομικές είναι πρώτιστα οί πράξεις παραγωγικής εργασίας, δηλαδή μετατρεπτικές ύλικών στοιχείων και δεσμευτικές φυσικών δυνάμεων προς χρήση τους από τον άνθρωπο, και οί πράξεις περιαγωγής στη διάθεση τών ανθρώπων τών καρπών της παραγωγικής εργασίας, και οί πράξεις παροχής υπηρεσιών προς τούς ανθρώπους για την επιτέλεση βιολειτουργικών είτε βιοαμυντικών πράξεών τους.

Οί δυνατότητες προς οικονομικές πράξεις υπάρχουν ίδρυμένες από τον δημιουργικό μόχθο πολλών ανθρώπινων γενεών, με τή συμβολή της προσωπικής επίνοιας άπειράριθμων έφευρετών, διάσημων και άώνυμων, στη διαδρομή της Ίστορίας και με την αποκρυστάλλωση τών έφευρημάτων αυτών σε

29. Όσο είναι φυσικό συναίσθημα, προσαρμοστικό στο περιβάλλον και ρυθμιστικό της συμπεριφοράς προς αποφυγή του κινδύνου, και όχι όταν εκδηλώνεται ως συγκίνηση, καθηλωτική επί τόπου, χωρίς να υπαγορεύει καμιά άμυντική προς τούς κινδύνους αντίδραση. Πρβλ. Pradines, ένθ' άν., Ι, σ. 683 και σ. Χ. Σχετική με τή βιοαμυντική λειτουργία του φόβου είναι ή άνδρεία ως άρετή. Βλ. γι' αυτήν ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Λάχης* 194e, 192b, *Πρωταγόρας* 360a, 351a, *Μένων* 88b, *Πολιτεία* 429c, κ.έπ., 442c, *Νόμοι* 630d, 633cd, 699c, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Ήθικά Νικομάχεια* Γ' 9-12, 1115 a 7-1117 b 22, και Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 128-143.

κοινωνικούς θεσμούς πολλαπλούς, αλλά και είναι συναρτημένες με την έμπειροτεχνία του συγκεκριμένου ανθρώπου, τη φαντασία του και τη μνήμη του, και με την αντίστοιχη πρακτική σοφία της επιστήμης.

Έτσι, προϋποθέσεις για δυνατότητες οικονομικών πράξεων, έξ' άλλου επιτεύγματα οικονομικών πράξεων ήδη και αυτές, είναι: διευθετημένος ή και αδιευθέτητος χώρος επάνω στο έδαφος ή κάτω από την επιφάνειά του, επάνω ή κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και ακόμη στην ατμόσφαιρα· χρήσιμο υλικό, διασκευασμένο ή και αδιασκευάστο (πρώτες ύλες, ακατέργαστες είτε ήμικατεργασμένες, όργανα, εργαλεία, μηχανές και ή συνάθροισή τους σέ εργαστήρια, εργοστάσια, εργοτάξια)· μέθοδοι εργασίας και ό,τι παρόμοιο· καθώς ακόμη και ειδικές σχέδεις μεταξύ συγκεκριμένων ανθρώπων, αναγκαίες για τη δυνατότητα συντονισμού της εργασίας τους.

Οί πνευματικές αξίες ανοίγουν εμπρός στη συνείδηση του ανθρώπου όριζοντα ζωής απειροδιάστατο. Κορυφαία, ίσως, ή αλήθεια³⁰, αίτημα και πλήρωμα της θεωρίας³¹ αυτόαξιο, χαράζει τροχιά νοητικής πορείας ανεξάντλητη, πολύγραμμη και πολύρροπη, με τους ύπαρκτους ήδη στην ιστορία πολλαπλούς τρόπους και χώρους της θεωρίας, που είναι κατορθώματα φιλοσοφικού στοχασμού ή επιστημονικού λογισμού και που συνιστούν μεθόδους και βάθρα πάντοτε για περαιτέρω αναζήτηση αλήθειας· έξ' άλλου, και χωρίς εξάρτηση από αυτούς, συναγείρει τις νοητικές δυνάμεις του ανθρώπου σέ άμεση πρόβαση προς τὸ ἀπύθμενο βάθος της Ουσίας, καλυμμένο από επίφαση χάους, δηλαδή απρόσιτο ακόμη στο εισδυτικό βλέμμα της θεωρίας. – Ἀπόλυτη, μάλλον, ή ὁμορφιά, μέλημα και ἀγλαΐσμα της τέχνης³², αλλά και πλήρωμα καθόλου της αισθητικής ζωής του ανθρώπου, νεύει και θέλγει προς μύηση και μέθεξη ένθουσιαστική στους ποικίλους, ύπαρκτους ήδη στην ιστορία, τρόπους και χώρους της παρουσίας της και στην ιδιότυπη χάρη του καθενός· αλλά και χωρίς εξάρτηση από αυτούς υποθάλλει την έγρηγορη της εύαισθησίας προς αποκάλυψη αισθητικών αγαθών, που μένουν ακόμη ασύλληπτα σάν κρυμμένα, σέ απρόσιτο χάος, που είναι όμως δεκτικά νά συλληφθοῦν ή και νά δεσμευθοῦν, με άλλους τρόπους και σέ άλλους χώρους αισθητικής ζωής, πέρα δηλαδή από τὰ καθιερωμένα πρότυπά της, ἀριστουρ-

30. Πέλ. BAUCH, *Wahrheit, Wert und Wirklichkeit*, 1923, M. HEIDEGGER, *Vom Wesen der Wahrheit*, 1949², R. CARNAP, *Introduction to Semantics*, 1942, σ. 28, K. POPPER, *The Logic of Scientific Discovery*, 1959, section 84.

31. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1178 b 5-31, P. NATORP, *Praktische Philosophie*, 1925, σσ. 1 κ. έπ., σσ. 228 κ. έπ.

32. Βλ. R. BAYER, *Traité d'Esthétique*, 1956, ALDRICH, *Philosophy of Art*, 1963, DICKIE, *Aesthetics: An Introduction*, 1971, TH. ADORNO, *Aesthetische Theorie*, 1970, Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Φιλοσοφικά προβλήματα*, 1964, σσ. 31 κ. έπ., *Αίσθητική*, 1977⁵, Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΥ, *Θέματα Αίσθητικής και Φιλοσοφίας της Τέχνης*, 1977³.

γήματα ποιητικά, μουσικά, εικαστικά. Τὰ πάντα, φευγαλέα εἴτε μόνιμα, ὅσα μπορεῖ κατ' ἀρχὴν ἢ συνείδηση νὰ ζητήσῃ καὶ νὰ συλλάβῃ, ἀπὸ τὴν ὁρατὴ σχισμὴ αὐχμηροῦ ἐδάφους ἕως τὴν ἀδιόρατη σκιά τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, ἀπὸ τὸ πιὸ ἀθῶο παιδικὸ μειδίαμα ἕως τὸ πιὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα, – καὶ ὅσα εἶναι ἤδη στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, ἄρα ὑπῆρξαν ἤδη ἀντικείμενα συνειδησιακῆς ἐπεξεργασίας καὶ ὅσα μένουν ἀκόμῃ ἔξω ἀπὸ οἰαδήποτε συνείδηση –, εἶναι πάντοτε κίνητρα καὶ θέματα γιὰ θεωρητικὲς ζητήσεις καὶ πληρώσεις, γιὰ αἰσθητικὲς δονήσεις καὶ συλλήψεις. Τὸ συναρπαστικὸ αὐτὸ ἀπειρόπτυχο πανόραμα τοῦ πνεύματος, πηγὴ κατ' ἐξοχὴν κινήτρων ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἰδιαίτερα θεμάτων ἀποστολῆς, προσδίδει στὸ συνολικὸ ἠθικὸ πρόβλημα ἐμψυχωτικὴ ἔνταση καὶ ἀπειροδύναμη προέκταση.

Στὸν ὀρίζοντα ὅμως τοῦ πνεύματος, περιέχονται καὶ ἄλλες δυνατότητες γιὰ πληρώσεις αὐτάξιες τῆς ζωῆς ἔστω καὶ ἂν παροδικὲς εἴτε μόλις διατηρημένες στὴ μνήμη. Εἶναι τὰ καθαρὰ βιώματα³³, πέρα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν τέχνη ἢ καὶ τὴ θεωρία, μύχια στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, προσωπικὰ ὁλωσδιόλου, μὲ ἰδιοσταςία καὶ μὲ ποικιλία μεγάλη, ὥστε καὶ μὴ δεκτικὰ γιὰ ἐξαντλητικὴ περιγραφὴ ἢ καὶ ἀπαρίθμηση. Ἰδιαίτερα μεταξὺ τους σημαντικὸ, τὸ ἐρωτικὸ³⁴ βίωμα, ὑπερβαίνει συχνὰ ὅποιο ἄλλο σὲ παρουσία ἔντονη, σὲ δονητικὴ πλήρωση τῆς ζωῆς· καὶ ὑπάρχει ὡς αὐτάξιο πλήρωμα ζωῆς, δηλαδὴ ἔχει ἀξία ὡς πλήρωμα τῆς ζωῆς καθεαυτὸ, ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τὴ σύνδρομη τυχόν ἐρωτικὴ ἐπιθυμία ἢ τὰ συνοδευτικὰ του συναισθήματα, ὅπως εὐφροσύνη ἢ μελαγχολία ἢ νοσταλγία, καὶ ἄσχετα πρὸς τὴν ἀναζωπυρωτικὴ ἐπενέργειά του ἐνδεχόμενα στίς δημιουργικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. – Ἐσχατο, ἐξ' ἄλλου τὸ θρησκευτικὸ³⁵ βίωμα, ὅπου γνήσια ὑπάρχει, συναιρεῖ τίς ψυχικὲς λειτουργίες, κατέχει ριζικὰ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ἐνέχει συναίσθηση γιὰ ἐξάρτηση ἀπόλυτη πρὸς λύτρωση ἀπόλυτη.

8. Ἐπέκταση τῆς ἠθικῆς μέριμνας πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους: Ἠθικὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἡ σύλληψη καὶ ἀντιμετώπιση ὀρθὰ τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, ἐπίτευγμα ἐξαισίας ἠθικῆς διορατικότητος καὶ δυναμικότητος, ἐνέχει ὀρθὴ ἐπιλογὴ μεταξὺ βιοσυντηρητικῶν πράξεων καὶ αὐτάξιων πληρώσεων τῆς ζωῆς καὶ μεταξὺ τῶν διάφορων βιοσυντηρητικῶν

33. W. DILTHEY, *Das Erlebnis und die Dichtung*, 1929¹⁰, HUSSERL, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 347.

34. Γιὰ τὴν προέλευσίν του ὁ BRIFFAUT (CALVERTON, *The making of man*, 1931, σ. 48) γράφει: «Maternal affection and not sexual attraction is the original source of love». Γιὰ τὴν οὐσίαν του πρὸβλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Συμπόσιον* 201c-212a. Φαίδρος 249d-257b κ. ἄλλ., MAX SCHELER, *Wesen und Formen der Sympathie*, 1931³. D. KAPETANAKIS, *Liebe und Zeit*, 1936, M. PRADINES, *Traité de Psychologie Générale*, 1947, σσ. 224 κ. ἐπ., ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία (σσ. 338-339).

35. Βλ. F. SCHLEIERMACHER, *Über die Religion*, 1799, MAX SCHELER, *Vom Ewigen im Menschen*, I, 1921.

πράξεων και τῶν διάφορων αὐτάξιων πληρώσεων τῆς ζωῆς, μέ συνεκτίμηση δεδομένων τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας καὶ προσωπικῶν ιδιοτήτων καὶ περιστάσεων³⁶. Ἡ ἄρτια ὁμῶς ὀρθὴ ἐπίλυση τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, ἄρα καὶ ἡ ἀξιότατη πλήρωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀνεπίτευκτη δίχως τὴν ὑπέρβαση τῆς ἀτομικῆς τῆς προοπτικῆς, χωρὶς τὴν ἐπέκταση δηλαδὴ τῆς μέριμνας γιὰ τὸ «ζῆν» καὶ τὸ «εὖ ζῆν» πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους³⁷, ὡς ὑπέρτατη ἐπίσης γιὰ τὸν καθένα τους ἀξία στὸν κόσμος.

Τὸ βασικὸ αἶτημα τῆς ἠθικῆς νὰ συντηρήσει ὁ ἄνθρωπος τὴ ζωὴ του καὶ νὰ τὴν τελέσει μέ τὴν πιὸ ἀξία συμπεριφορὰ («ζῆν» καὶ «εὖ ζῆν»), δὲν πηγάζει ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἀπλῶς διάθεση καὶ δὲν καλύπτει τὴν ἀτομικὴ ἀπλῶς περίπτωσι τοῦ ἠθικὰ διαλογιζόμενου συγκεκριμένου ἀνθρώπου³⁸. Τὸ ἠθικὸ αὐτὸ αἶτημα ἰσχύει καθ' ἑαυτό, ἄσχετα μέ τὴν ἀποδοχὴ του ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ ὅχι μόνο γι' αὐτόν. Ἄν, λοιπόν, δὲν πραγματοποιεῖ στὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου, ἢ μὴ πραγματοποιήσει αὐτὴ ἀποτελεῖ ὅχι ἀπλῶς ἠθικὴ ἔλλειψη τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, ἀλλὰ προπάντων μιὰν ἀποτυχία τῆς ἠθικῆς ὑπερατομικά. Ἡ συντήρηση ἄρα τῆς ζωῆς καὶ ἡ οὐσίωσή της μέ τὸν πιὸ ἀξιο τρόπο ἐπιβάλλεται νὰ συντελεσθοῦν καὶ στὴν περίπτωσι τῆς ζωῆς κάθε ἄλλου ἀνθρώπου.

Ἄν λοιπόν ὁρισμένος ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τὴν ἄρτια ἠθικὴ τέλεσι τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ θεωρεῖ καθῆκον του νὰ συντηρήσει τὴν ἀτομικὴ του μόνο ζωὴ καὶ νὰ τελέσει μέ τὸν πιὸ ἀξιο τρόπο αὐτὴ μόνο, ἀμελώντας ὀλωσδιόλου ἀνάλογη μέριμνα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀναπότρεπτα ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι καταδικασμένος, αὐτοκαταδικασμένος μάλιστα, νὰ μὴ ἐπιτύχει τὴν ἠθικὴ ἀκεραίωσι καὶ στὸ πεδίο τῆς προσωπικῆς του ζωῆς. Πραγματικά, μιὰ δράσι, περιορισμένη ἀπὸ τὴ σύλληψή της ἤδη στὴν προοπτικὴ ἀποκλειστικὰ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς τοῦ ὑποκειμένου της, ὅσο ἀξία κι ἂν τυχὸν εἶναι καθεαυτήν, δὲν εἶναι ποτὲ ἢ πιὸ ἀξία δράσι, ἀφοῦ, γιὰ νὰ συντελεσθεῖ αὐτὴ, παραλείπεται μιὰ δράσι ἄλλη, ποὺ θὰ ἐπιδιώκε νὰ ἐπιτελέσει τὸν ἴδιο σκοπὸ, τὴ συντήρησι τῆς ζωῆς καὶ τὴν πιὸ ἀξία τέλεσή της, ὅχι μόνο στὴν ἀτομικὴ περίπτωσι τοῦ ὑποκειμένου της, ἀλλὰ σὲ πλῆθος παρόμοιων περιπτώσεων, δηλαδὴ σὲ ἄλλους πολλοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἀτομικιστικὴ δράσι αὐτὴ ἀπαξιώνεται, καθὼς οἱ συνδρομὲς της παραλείψεις ἔχουν ἀρνητικὸ ἀξιακὸ βάρος, ἐξουθενωτικὸ τῆς θετικῆς ἀξίας της. Ἄρα, γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἓνας ἄνθρωπος στὴν ἐπιδίωξιν νὰ τελέσει τὴν προσωπικὴ ζωὴ του ὅσο πιὸ ἀξία, σύμφωνα μέ τὸ αἶτημα τῆς ἠθικῆς, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ εἰσφέρει τὴ συμβολή του γιὰ τὴ συντήρησι καὶ τὴν πιὸ ἀξία τέλεσι τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κά-

36. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 2000², σσ. 107-117.

37. Βλ. ἐνθ' ἄν., σσ. 125-130, Γ. ΣΑΡΑΝΤΑΡΗ, *Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου*, 1938, σσ. 2 κ. ἐπ.

38. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σσ. 102 κ. ἐπ.

θε άλλου ανθρώπου³⁹. Έτσι όμως και ο υπερπροικισμένος ακόμη άνθρωπος, αντίκρου στο απέραντο αυτό χρέος, βρίσκεται αναπόδραστα χωρίς επάρκεια δυνάμεων για την εκπλήρωσή του. Και άρα, ο οίσοσδήποτε άνθρωπος, αναφορικά με το βασικό ήθικό χρέος του, βρίσκεται σε τραγικό αδιέξοδο. Για να υπερνικηθεί λοιπόν το ήθικό αυτό αδιέξοδο, υπάρχει μία διέξοδος μόνο στη διάθεση του ανθρώπου: να ενταχθεί στη συνεργασία των δυνάμεων συνόλου ανθρώπων, ικανών για εργασία, δηλαδή στην κοινωνία, την ήθικά συγκροτημένη, που αυτή μόνο επαρκεί για την εκπλήρωση της επιταγής, της υπαγορευμένης από την ήθική, να παράσχει σε κάθε άνθρωπο, ακόμη και ανίκανο για εργασία, τα αγαθά και τις υπηρεσίες, που χρειάζονται απαραίτητα για να συντηρηθεί ή ζωή του και να τελεσθεί όσο πιο αξια. Ένταγμένος σε τέτοια κοινωνία, εισφέροντας δηλαδή τη συμβολή του ώστε να υπάρχει μια τέτοια κοινωνία, εκπληρώνει όσο είναι δυνατόν ο άνθρωπος το αμέραιο αίτημα της ήθικής ελευθερίας του. Η κοινωνία, έξ' άλλου, καθιδρυμένη με τέτοιο τρόπο, έχει στερεό ήθικό θεμέλιο. Σε μια τέτοια κοινωνία ο άνθρωπος είναι αξία υπέρτατη, και ή ελευθερία του σκοπός και όριο για την όποια δράση της. Έτσι, και στην επιδίωξη ακόμη της παραγωγής των υλικών αγαθών και της παροχής των αναγκαίων διανθρώπινων υπηρεσιών, μια τέτοια κοινωνία χρησιμοποιεί τον άνθρωπο και ως υποκείμενο εργασίας, αλλά πάντοτε με τρόπο έναρμονισμένο προς την ελευθερία του, και προς την αποστολή του άρα ως φορέα των αξιών.

Η άρτια επίλυση λοιπόν του όλικου ήθικου προβλήματος οδηγεί και στην ήθική θεμελίωση της κοινωνίας. Και είναι αυτή, πιστεύουμε, ή μόνη αμέραια ήθική θεμελίωση της κοινωνίας. Κάθε άλλη θεωρία, δικαιολογητική της υπάρξεως της κοινωνίας, είναι ήθικά έλλειπτική, αν μη έλαττωματική. Και ή περίφημη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» στίς πιο συνηθισμένες έκδοχές της ενέχει θεμελίωση μάλλον υπο-ήθική, αφού έχει ώφελιμιστική βάση: την άμοιβαία έξυπνότητα των μελών της κοινωνίας, δηλαδή την αντιμετώπιση από τον καθένα των άλλων ανθρώπων ως μέσων προς ίκανοποίηση των αναγκών του, και όχι ως αυτοσκοπών. Η αρχή της άμοιβαιότητας δέν εξαγνίζει την υπο-ήθική αυτή νοοτροπία ώφελιμιστικού ατομικισμού.

Η γνήσια πολιτική συμπεριφορά προϋποθέτει έξαρση του ανθρώπου υπέρ την ατομική του ύπαρξη, με υπερπροσωπική βίωση της αξίας του ανθρώπου, και άρα ενέχει συνείδηση αποστολής προς την πολιτικά οργανωμένη κοινωνία, ταγμένη στην ύπηρεσία του συνόλου των ανθρώπων της ως αυτοσκοπών προπάντων. Και ή συνείδηση αυτή ένυπάρχει στη γνήσια πολιτική.

Στην ιστορική πραγματικότητα ή πολιτική δέν είναι πάντοτε γνήσια. Και με παρέκκλιση όμως από την αμέραιη γνησιότητα ή πολιτική δέν παύει να είναι κορυφαία λειτουργία της κοινωνίας, καθώς αυτή βασικά έπιτελεί τη συ-

39. Βλ. ένθ' άν., σσ. 104 κ. έπ., C. DESPOTOPOULOS. *Études sur la liberté*, 1974, σσ. 37-38.

νοχή της, δηλαδή ρυθμίζει, άμεσα ή έμμεσα, τή συστατική της διαπλεκόμενη συμπεριφορά τών ανθρώπων, καί προπάντων καθώς συντελεί στην εὐμοιρία ή δυσμοιρία τους. Χωρίς πολιτική δέν έχει επάρκεια ή κοινωνία για τήν εκπλήρωση τής αποστολῆς της. Ἡ κακή πολιτική επιφέρει παραλυσία ή καί διαστροφή τής κοινωνίας, μέ συνέπεια τήν ανευμάρεια ή καί τήν ανασφάλεια τών ανθρώπων, καταδικασμένων ἀπό τή φύση τους νά ζοῦν ἐντός μόνον τής κοινωνίας («ὁ δέ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδέν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὔθεν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός», Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1253 a 27-29), ὥστε καί νά υπέχουν τόν ἐπηρεασμό τής ζωῆς τους ἀπό τίς ἐπενέργειες τής πολιτικῆς στή διάπλαση τής κοινωνίας. Ἡ ἄριστη πολιτική συμβάλλει πρὸς εὐρυθμία τής κοινωνίας καί πρὸς εὐημερία τών ανθρώπων ή καί πρὸς μεγαλουργία τοῦ πνεύματος.

9. Ἡ πολιτική παρέκταμα τής ἠθικῆς. Ἰδιαίτερα διαδομένη εἶναι ή γνώμη, ὅτι ή πολιτική έχει ιδιοσυστασία καί ιδιονομία, ὥστε μάλιστα καί ἀξιολογική αὐτοτέλεια. Ἡ γνώμη αὐτή, γνώριμη καί στήν ἀρχαιότητα, προβλήθηκε στοὺς νεώτερους χρόνους κατεξοχήν μέ τὸ βιβλίο τοῦ Macciavelli «Il Principe», γραμμένο τὸ 1513. Ἡ γνώμη αὐτή ἐπάγεται συρρίκνωση τής ἔννοιας τής πολιτικῆς σέ μιὰ χυδαία πρακτική ἐξουσιολογία, μέ θέμα τήν ἀπόκτηση ἀπλῶς καί τή διατήρηση τής πολιτικῆς ἐξουσίας, σάν νά εἶναι ή κατοχή τής πολιτικῆς ἐξουσίας αὐταξία καί αὐτοσκοπός.

Πολὺ διαδομένος εἶναι, ἀκόμη σήμερα, καί ὁ ἀφορισμός «πολιτική εἶναι ή τέχνη τοῦ δυνατοῦ». Ὁ ἀφορισμός αὐτός ἀποκόπτει ὅ,τι εἶναι κύριο στήν πολιτική, δηλαδή τόν ἀξιολογικὸ προσανατολισμό της, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀποτελεῖ ἡμιαλήθεια. Τὸ μόριο ἀλήθειας στὸν ἀφορισμὸ αὐτὸν εἶναι τὸ ἑξῆς: Ἡ πολιτική περιέχει καί τήν ἐπίγνωση γιὰ τὸ ἐφικτὸ ή ἀνέφικτο μιᾶς οἰασδήποτε πρωτοβουλίας τής πολιτικῆς ἐξουσίας, καί τή διορατικότητα μάλιστα γιὰ τήν ἔκταση τοῦ δυνατοῦ, ἀλλὰ καί γιὰ τίς προϋποθέσεις του, ὅπως καί γιὰ τὸν τρόπο νά ἐπιτευχθοῦν. Περιέχει ἄρα ή πολιτική τήν ἐπινοητικότητα γιὰ τοὺς ὁρους τής δυνατότητας, καί ἄρα γιὰ τὰ μέσα, τὰ πρόσφορα πρὸς ἐπίτευξη, τοῦ κάθε φορὰ σκοποῦ της. Ἀλήθεια ὁμως ἐπίσης εἶναι – καί τήν ἀγνοεῖ ὁ ἀφορισμός αὐτός –, ὅτι ή πολιτική έχει ν' ἀποφασίσει αὐτή καί τήν ἐκλογή τοῦ σκοποῦ της, έχει ν' ἀντιμετωπίσει ἄρα τὸ πρόβλημα, τί ἀξίζει καί τί δέν ἀξίζει νά ἐπιδιώξει, καί ὅχι ἀπλῶς τί εἶναι δυνατό, ή πῶς κάτι γίνεται δυνατό.

Ἀποτελεῖ θλιβερό ὑποβιβασμὸ τής πολιτικῆς ὁ περιορισμός της ἀπλῶς στήν εὕρεση τοῦ δυνατοῦ⁴⁰, καθώς καί ὁ ἀντίστοιχος κάπως ἐντοπισμός της ἀπλῶς στήν κατάκτηση καί διατήρηση τής πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὅπως ή εὕρεση τοῦ δυνατοῦ περιέχεται ἀναμφίβολα στήν πολιτική, ἀλλὰ δέν ἐξαντλεῖ τήν

40. Ἐξ' ἄλλου, ἀποτελεῖ καί παραλογισμό. Τὸ «δυνατόν» δέν έχει πραξιολογική αὐτοτέλεια. Δέν ὑπάρχει καν πρόβλημα «δυνατοῦ» δίχως προϋπόθεση ὁρισμένου «δέοντος». Μέ

οὐσία της, αντίστοιχα ἡ κατάκτηση καὶ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ μέγα πρόβλημα τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ἢ τὸ κύριο ἔστω πρόβλημά της· εἶναι μᾶλλον προκαταρκτικὸ πρόβλημα, ποὺ ἀπαραίτητα πρέπει ν' ἀντιμετωπίζεται ὀρθά, ὅχι ὅμως σὰν νὰ ἔχει αὐταξία ἡ ὀρθὴ λύση του: ἡ κατοχὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ ἀπλῶς προϋπόθεση, ὥστε ἀπὸ τῆ σκοπιᾶς της καὶ μὲ τὰ ἐφόδιά της νὰ συλλαμβάνονται καὶ νὰ λύνονται ὀρθὰ τὰ οὐσιαστικὰ προβλήματα καθημερινῆς καὶ ὑπερκαθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἐφαρμογῆς σύστοιχα καὶ προαγωγῆς τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς προκείμενης κοινωνίας. Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο πρόβλημα τῆς πολιτικῆς⁴¹.

Μὲ τέτοιο λοιπὸν κύριο πρόβλημα, ἡ πολιτικὴ εἶναι ἀναμφίβολα ὅχι ἀπλῶς «τέχνη τοῦ δυνατοῦ», ἄρα δυνατολογικὴ μόνο, ἀλλὰ πάντοτε δεοντοδυνατολογικὴ καὶ ἄλλωστε προπάντων «ἠθικὴ», ἂν καὶ σύστοιχα καὶ «τεχνικὴ». «Ἡθικὴ» εἶναι ἡ πολιτικὴ, στίς ὑπατες φάσεις της καὶ στὴν ἀκεραιωμένη προβληματικὴ της· ἀληθινὰ εἶναι καὶ ἠθικὴ, μάλιστα παρέκταμα τῆς ἠθικῆς, ὅταν ἀσκεῖται γνήσια, μὲ ἐπίγνωση ἀποστολῆς, ὅταν ἔτσι ἀντιμετωπίζει πρόβλημα σχετικὸ μὲ αὐτάξιο σκοπὸ, ἐνταγμένο στὸν ἠθικὸ λόγο ποὺ ἐπιβάλλει τὴν ὑπαρξὴ τῆς πολιτείας. «Τεχνικὴ», μάλιστα καὶ σύνθεση ἀπὸ διάφορα εἶδη τεχνικῆς, εἶναι ἡ πολιτικὴ, ὅταν μὲ ὑπόθεση ὀρισμένου σκοποῦ ἀντιμετωπίζει πρόβλημα σχετικὸ μὲ τὸν τρόπο ἢ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξή του. – Ἡ πολιτικὴ ὡς ἠθικὴ ἀποτελεῖ θέμα κατεξοχὴν τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας· ἡ πολιτικὴ ὡς τεχνικὴ ἀποτελεῖ μᾶλλον θέμα τῶν λεγόμενων «πολιτικῶν ἐπιστημῶν», ποὺ ἐξάλλου τὸ ὄνομά τους ἀποτελεῖ ἀκυριολεξία, συγκαλυπτικὴ τοῦ πραξιολογικοῦ χαρακτήρα τους.

Ὁ πραξιολογικὸς χαρακτήρας ὅμως τῆς πολιτικῆς, ὅπως καὶ τῆς τεχνικῆς, δὲν συνεπάγεται καὶ ἀποχωρισμὸς της ἀπὸ τίς ἐπιτεύξεις τῶν πραγματικῶν

προϋπόθεση ἄλλου δέοντος, καὶ ἄλλου ἄρα σκοποῦ, ἡ ζήτησις κατευθύνεται πρὸς ἄλλες δυνατότητες. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐπὶ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας, 1996, σ. 53.

41. Δὲν εὐσταθοῦν ἄρα οἱ περισσότεροι ὀρίσμοι τῆς πολιτικῆς, ποὺ ἀναγράφονται σὲ διάφορα συγγράμματα ἢ λεξικά τῆς ἐποχῆς μας. Δὲν ἔχει κύριο πρόβλημα ἡ πολιτικὴ «τὴ διανομὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὴ χορήγησι καὶ τὴ διατήρησι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας». Δὲν εἶναι ἡ πολιτικὴ ἀπλῶς «κοινωνικὴ δράσις ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὴν ἀπόκτησι καὶ τὴν χρήσι τῆς ἐξουσίας γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ σὲ ὀρισμένες ἱστορικὲς συνθήκες συμφέροντα καὶ σκοποὺς προσώπων εἴτε κοινωνικῶν ομάδων ἀντίθετα πρὸς τὴ θέλησι καὶ τοὺς σκοποὺς ἄλλων προσώπων καὶ ομάδων...». Πιο εὐστοχος, ἂν καὶ ὅχι ἄρτιος, εἶναι ὁ ὀρίσμός, «πολιτικὴ εἶναι δράσις κοινωνιοαλλοιωτικὴ, κοινωνιοπλαστικὴ, στὸ πεδίο διαφόρων κοινωνικῶν σχέσεων, προσδιορισμένη βασικά ἀπὸ τὴ θέσις ὀρισμένων σκοπῶν καὶ τὴ διάθεσις ὀρισμένων μέσων» καὶ ποὺ ἡ ἐπιτυχία τῆς κάθε φορὰ ἐξαρτᾶται «καὶ ἀπὸ τὴ δεδομένη συνάρτησι τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων τῆς χρονικῆς στιγμῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἐναρμόνισι τῶν σκοπῶν τῆς καὶ τῶν μέσων τῆς πρὸς τὴν προκείμενη ἱστορικοκοινωνικὴ κατάστασι». Καὶ αὐτὸς ὅμως ὁ ὀρίσμός δὲν προβάλλει τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῶν σκοπῶν τῆς πολιτικῆς ὅπου ἡ κύρια προβληματικὴ της, ἀλλὰ προβάλλει ἀπλῶς τὴν ἐναρμόνισι τῶν σκοπῶν, ὅπως καὶ τῶν μέσων, πρὸς τὴν προκείμενην κατάστασι.

ἐπιστημῶν, δηλαδή μὴ ἀξιοποίηση τῶν ἐπιτεύξεων αὐτῶν, ἄρα «ἐμπειρισμό». Ἀντίθετα, αἶτημα καὶ γνώρισμα τῆς πολιτικῆς, ὅπως καὶ τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ ἰδιαίτερα τῆς τεχνικῆς, στὴν ἐποχὴ μας, εἶναι ὁ κάπως μεταεπιστημονικὸς χαρακτήρας τους, ὁ ἐμπλουτισμὸς δηλαδή σὲ μέγα βαθμὸ τῆς συστατικῆς τους πραξιολογικῆς διορατικότητος ἀπὸ τὶς τεράστιες κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης, πού, εἰσδύοντας γνωσιακὰ στὸ σῶμα τῆς ἀντίστοιχης πραγματικότητος, διανοίγει βαθιὰ τὸν δρόμο γιὰ τὴν εἰσδυση καὶ τοῦ πραξιολογικοῦ βλέμματος, γιὰ τὴν ἀνακάλυψη ἔτσι δυνατοτήτων, ὁλωσδιόλου ἀφάνταστων πρίν, ἄρα καὶ γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ ἐκάστοτε «δέοντος» ἀπὸ δυνατολογικὴ φάση τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ, εὐρύτατη καὶ βαθύτατη. Παράδειγμα θαμβωτικὸ εἶναι ἡ μεγαλοσύνη τῆς σημερινῆς τεχνικῆς ἐπικοινωνίας, κατασκευῶν καὶ παραγωγῆς, πού κατ' ἐξοχὴν ἀξιοποιεῖ τὶς κατακτήσεις τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας, τῆς βιολογίας, καὶ ὅπωςδήποτε καὶ τῶν μαθηματικῶν. Σὲ κάποιον βαθμὸ καὶ ἡ πολιτικὴ ἔχει ν' ἀξιοποιήσῃ παρόμοια τὶς κατακτήσεις τῶν ἐπιστημῶν, ἰδιαίτερα τῶν μὲ θέμα τὸν ἄνθρωπο, δηλαδή καὶ τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς π.χ., ἀλλὰ καὶ τῶν μὲ θέμα τὴ Φύση ἐπίσης, ὅπως καὶ τῆς ἀξιοποιητικῆς αὐτῶν ἢ καὶ ὁποιας ἄλλης τεχνικῆς. Ἄλλωστε εἶναι πάντοτε ἡ πολιτικὴ στὴν ἀκεραίωσή της, «κυριωτάτη καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴ» τῶν «ἐπιστημῶν ἢ δυνάμεων». (Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1094 ab).

Ἡ πολυθρύλητη σχέση λοιπὸν τῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν ἠθικὴν προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πραξιολογικὴ φύση της, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν οὐσιαστικὸ λόγον τῆς ὑπάρξεώς της. Ὅπωςδήποτε, ἡ πολιτικὴ, σὶς πραξιολογικὰ ὑπατες φάσεις της, εἶναι ἠθικὴ, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς ὅ,τι εἶναι σὶς πραξιολογικὰ ὑποδεέστερες φάσεις της, δηλαδή τεχνικὴ. Εἶναι ὁμως ἀκόμη ἡ πολιτικὴ στὴν οὐσία της ἠθικὴ⁴², δηλαδή σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς ἀνήθικες τυχόν ἐπιδιώξεις ἐκπροσώπων της· καθὼς ἀποτελεῖ πάντοτε μιὰ φάση τῆς πολιτείας, μάλιστα ἰδιαίτερα κρίσιμη, καὶ ὁ οὐσιαστικὸς λόγος ὑπάρξεως τῆς πολιτείας εἶναι ἡ ἠθικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, ἀνέφικτη μὲ τὶς ἀτομικὲς ἀπλῶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη καὶ εἶναι παρέκταμα τῆς ἠθικῆς ἡ γνήσια πολιτικὴ.

Κωνσταντῖνος Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
(Ἀθήναι)

42. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Δοκίμια*, 1986, σσ. 43-76.

DE L' ÉTHIQUE

R é s u m é

1. L'éthique est nécessaire et possible, puisque l'homme s'est dérobé de la force conductrice de l'instinct, salulaire chez les animaux, et qu'il est doté de la liberté, cette force miraculeuse, privilège de l'homme face au monde. En outre, la liberté-moralité n'étant pas tout-puissante, l'homme est susceptible des fautes morales, à la suite soit de la réaction de ses passions contre son intuition morale soit d'erreurs de celle-ci; cependant, il doit se conduire comme s'il était capable de conduite morale parfaite.

2. L'existence de l'homme étant conditionnée par des circonstances extérieures, dont l'ensemble est appelé fortune, il y a des limites à l'actualisation de l'éthique. Une quasi rivalité apparaît entre liberté et fortune. Beaucoup de philosophes ont traité de cette «rivalité», les uns déplorant la supériorité de la fortune, les autres déclarant celle de la liberté. L'opinion d'Aristote sur cette question est présentée comme la plus convenable pour l'éthique.

3. Comme éléments de la moralité sont énumérés la maîtrise de soi, la prévoyance pour les moments futurs de la vie, l'intérêt actif pour des valeurs authentiques au delà de toute arrière-pensée utilitariste, le service des autres individus humains, et même le sacrifice de la vie en des cas-limites, ainsi que le sens de responsabilité très large, l'attachement au devoir et le respect toujours de la mesure.

4. Le comportement pré-éthique, au début de la vie de l'être humain. La morale sociale et l'éthique personnelle: les qualités de chacune d'elles et leurs fonctions convergentes.

5. La structure du raisonnement pratique et sa différence radicale de celle du raisonnement cognitif. Les traits communs de l'éthique et de la technique, en tant que processus, l'une et l'autre, de raisonnement pratique, et leur différence quant à la notion déontique initiale de ce processus dans le cas de l'une et de l'autre.

6. Le raisonnement pratique étant une transition réitérée d'une notion déontique aux possibilités corrélatives, inhérentes dans la réalité, ce processus réitéré à chacun de ses moments effectue le choix d'une seule d'entre ces possibilités, ce qui comporte l'omission d'autres. Or, très important est le poids moral des omissions.

7. Les contenus du problème éthique total: actions conservatrices de la vie (bio-fonctionnelles, bio-défensives, économiques) et remplissements des moments de la vie, valables en elles-mêmes (actes de connaissance pure ou de jouissance esthétique, sentiments nobles). Critères de préférence ou de priorité entre les éléments de cet ensemble grandiose.

8. Condition de la moralité intégrale de la vie d'un individu humain est son action efficace pour que la valeur suprême qu'est la vie humaine soit sauvegardée et bien menée non pas dans le seul cas de sa vie, mais dans les cas aussi de la vie des autres individus humains. Or, l'impasse qui en résulte, les forces de l'individu humain étant restreintes et inévitablement insuffisantes pour accomplir un tel devoir immense, n'est pas autrement surmontable que par la contribution active de l'individu humain à l'orientation, entièrement conforme à l'éthique, de la société politique, seule capable d'accomplir un tel devoir immense, et aussi par sa contribution incessante à ce que celle-ci dispose des ressources nécessaires pour cela. En outre c'est ainsi que la société politique trouve une véritable raison d'être morale, alors que celles proposées par diverses doctrines, même celle du contrat social, sont moralement déficientes, par leur t,che d'utilitarisme.

9. La politique, telle qu'en elle-même est conçue par la philosophie, est un prolongement de l'éthique dans le domaine social. Les définitions courantes de la politique, y compris celle d'«art du possible», sont pour la plupart fausses.

Constantin I. DESPOTOPOULOS